

Seksualnormer og rettspraksis i Nedenes på 1600-tallet sett i et kjønnsperspektiv

Inger Eline Ribe Rudihagen

VEILEDERE

Knut Dørum (hovedveileder), Terje Sødal (biveileder)

Universitetet i Agder, 2023

Fakultet for humaniora og pedagogikk
Institutt for religion, filosofi og historie

Forord

Jeg vil gjerne rette en stor takk til mine dyktige og engasjerte veiledere Knut Dørum og Terje Sødal. Jeg setter stor pris på at dere har brukt så mye tid på å hjelpe meg.

Videre vil jeg takke den gotiske gruppen i Slekt og Data som både har lært meg gotisk og hjulpet med i mitt tidkrevende og utfordrende transkriberingsarbeid.

Jeg vil takke familien min og vennene mine for å ha holdt ut meg med i denne krevende tiden. Jeg vil særlig rette en takk til mamma, Ingebjørg, som har stått på og hjulpet meg dag og natt med både masteroppgaven, flytting, jobb og alt jeg har sjonglert i denne perioden. Videre vil jeg også takke min storesøster Hellen Elisabeth som har vært så støttende og hjulpet meg mye med oppgaven. Til slutt vil jeg takke min kjære og vår lille elskling. Jeg vet ikke hva jeg skulle gjort uten dere.

Abstract

The theme for this dissertation is the townspeople of the county Nedenes' norms regarding sexuality compared to the new laws and criminalisation in the 17th century Norway. In both the norms and the laws sexuality belonged within marriage. However, there were differences regarding when the marriage was viewed as valid, and the cohabitation acceptable. Previous research in this field consists of the works of Terje Sødal and Margit Løyland have both written about criminality in Agder during the 1600s, but they have chosen shorter periods of time in the beginning, middle and end of the century. I have transcribed and analysed all the lists of fines (Sakfallslister) in the country accounts (lens- og fogderegnskaper) from 1600-1700 in Nedenes. This will be my main source. Since sexual crimes is an area within the judicial system where the parties involved usually consisted of a male and a female, a gender perspective will be used to compare the norms and judicial practices based on the difference in gender. Other than the gender perspective I will be using the theoretical approach of criminalisation and juridification, which both are processes where the judicial system to a larger extent executes punishments as described in the laws, and the judicial system is more defined regarding roles. Furthermore, the perspectives of the state as either forcing its population into order or interacting with and compromising with the people will be applied to the Danish-Norwegian states' development.

I was able to locate a short time period from when women were legally responsible for pre-marital intercourse in 1617 (without a following wedding) where women were held accountable for these actions in court. This differs from previous research which shows that no women were punished for this crime until 1650 in Norway. In addition, there is a transition from mostly men being punished for pre-marital intercourse in the first half of the 1600s, to mostly women being punished in the last half of the century. Furthermore, the state also tried to abolish the element of private agreement between families regarding marriage and make the officiation in the church the main element of the marriage process. In Nedenes more people were convicted for starting the cohabitation before the church ceremony, which shows that the norms of the people stayed the same despite the new laws. These findings confirm that the state of Denmark-Norway in the 17th century both forcefully pushed through changes via the new laws and negotiated on the basis of customs.

Innhold

Forord	2
Abstract	3
Liste over tabeller	6
Forkortelser	7
1. Innledning	8
1.1 Presentasjon av problemstilling	10
1.2 Avgrensninger	11
1.2.1 Tidsperiode og geografisk område	11
1.3 Metode og kilder	14
1.3.1 Metodisk fremgangsmåte	14
1.3.2 Kilder	15
1.4 Teoretiske perspektiver og sentrale begreper	17
1.4.1 Kjønnsperspektiv	17
1.4.1 «Det gamle systemet» og «det nye systemet»	18
1.4.2 Ære	20
1.4.3 «Kriminalisering» og «rettsliggjøring»	21
1.4.4 Patriarkalsk samfunn	24
1.4.5 Perspektivene maktstat og interaksjonsstat	25
1.5 Oppgavens videre oppbygging	28
2 Administrasjon, rettssystem og seksuallovgivning ca. 1537-1700	29
2.1. Leiermål	36
2.2. Leiermål i forbudne ledd	38
2.3. Hor	39
2.4. Blodskam	39
2.5. Voldtekt	40
2.6. Gyldige ekteskap og faren for løsaktighet	41

2.7. Offentlig skriftemål – Forsoning eller formaning?.....	42
3. Seksualsakene og «den gamle» rettskulturen ca. 1600-1650.....	45
3.1. Leiermål: Folkelige normer i møte med statens nye lovgivning.....	46
3.1.1. Leiermål i forbudne ledd.....	59
3.2. Hor.....	61
3.4. Blodskam.....	64
3.5. Manglende saker: Skambelagte og tiet i hjel?.....	65
3.5.1. Sodomi.....	65
3.5.2. Voldtekt.....	66
3.6. Fra «krenket møy» til «løsaktig kvinnfolk» - rykte og omtale.....	67
3.7 Bygdenormene holder stand.....	70
4. Seksualsakene mellom gammel og ny rettskultur 1650-1700.....	72
4.1. Leiermål: Fullført kriminalisering?.....	73
4.1.1. Leiermål i forbudne ledd.....	81
4.3. Hor.....	82
4.4. Administrativ innskjerping av straffeforfølgelse.....	83
4.5. «Løsaktige» kvinner og uskyldige soldater.....	84
4.6. Ny rettspraksis og gamle bygdenormer.....	87
5. Brudd og kontinuitet i seksualsaker i Nedenes på 1600-tallet.....	90
Primærkildeliste.....	94
Litteraturliste.....	95

Liste over tabeller

Tabell.1: Antall dømte for seksuallovbrudd i Nedenes 1600-1650.....	45
Tabell.2: Antall dømte for løst leiermål i Nedenes 1600-1650.....	47
Tabell.3: Antall dømte for leiermål i forbudne ledd i Nedenes 1600-1650.....	59
Tabell.4: Antall dømte for hor i Nedenes 1600-1650.....	61
Tabell.5: Antall dømte for seksuallovbrudd i Nedenes 1650-1700.....	73
Tabell.6: Antall dømte for løst leiermål 1650-1700.....	74
Tabell.7: Antall dømte for leiermål i forbudne ledd 1650-1700.....	81
Tabell.8: Antall dømte for hor 1650-1700.....	82

Forkortelser

FR – Fogderegnskaper

LR – Lensregnskaper

NL av 1604 – Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog af 1604

NL av 1687 - Kong Christian den femtis Norske Lov af 1687

1. Innledning

Min masteroppgave omhandler hvordan den lutherske staten gjennom en strengere definisjon av ekteskapet, ved innføring av strengere straffer for seksuallovbrudd og kriminalisering av nye forhold, som ikke minst fikk konsekvenser for kvinner, søkte å endre moral og praksiser knyttet til samliv og seksualitet i en norsk region på 1600-tallet. Mitt undersøkelsesområde er Nedenes på Agder i Norge 1600–1700. I oppgaven vil jeg søke å kartlegge i hvilken grad og på hvilke måter de lokale og regionale myndigheter greide å gjennomføre de nye rettsnormene gjennom rettsliggjøring og kriminalisering, og i hvilken grad og på hvilke måter de i en overgangsperiode måtte tilpasse seg de folkelige normene som representerte på flere måter andre forestillinger og praksiser. Statens lovgivning og bygdenormene måtte komme i konflikt med hverandre. Den etablerte folkelige praksisen var at ekteskap i hovedsak var en privat avtale mellom familier. Et samleie måtte regnes som en rettskonstituerende handling, og som et bindende ekteskapsløfte, og trolovelse med festerøl der begge familier deltok, markerte starten på samlivet.¹ Kirkelig vigsel ble dermed oppfattet som en ytterligere bekreftelse på et ekteskap som allerede var trådt i kraft. Først med ekteskapsordinansen av 1582 ble kirkelig vigsel gjort obligatorisk for ektefolk.²

I min analyse er det naturlig å anvende et kjønnsperspektiv, siden forordningen om løsaktighet av 1617 kom til å gjøre kvinner strafferettslig ansvarlig for samleie før ekteskap, og dermed ble kvinner regnet som egne rettssubjekter.³ Utisiktet kom loven til å utfordre det patriarkalske samfunnet der menn hadde ansvaret for og forvaltet kvinners ære og rykte, og der kvinnens status var en del av en eller flere menns ære.

I perioden etter reformasjonen frem til 1660-årene, ble det innført flere lover og forordninger mot utenomekteskapelig samleie enn noen andre kriminaliserte handlinger.⁴ På 1500- og 1600-tallet forsøkte konge og riksstyre å sikre seg rettsmonopol på alvorlige lovbrudd, slik som drap, vold og brudd på seksualnormer. Myndighetene søkte å avskaffe private forlik ved drap og å gjøre ekteskapsinngåelse til noe som statskirken alene sanksjonerte når presten viet

---

¹ Telste 1993: 71-72.

² Ekteskapsordinansen av 1582 (gjeldende for Norge fra 1589).

³ Forordningen om løsaktighet av 1617.

⁴ Telste 1993: 59.

paret. Samtidig fikk lokale embetsmenn, slik som fogder og særlig sorenskrivere, flere maktmidler, større kompetanse og myndighet til å straffeforfølge og dømme. Sorenskriverembetet ble etablert i norske tingområder i perioden 1591-1632. I tillegg ble fogden i større grad enn tidligere en embetsmann som skulle tjene kongen direkte. Med reformasjonen opphørte kanonisk rett og en egen kirkelig rettsvirksomhet, med unntak av kapittelretten i skilsmisssaker, og det verdslige rettsapparatet overtok så å si all rettshåndhevelse. Framveksten av en maktstat, som søkte å kontrollere og disiplinere undersåttene, høyne moralen, bedre kristenlivet og sikre større ressursuttak fra befolkningen i form av skatter og soldater,⁵ førte til både økt rettsliggjøring og kriminalisering. Med rettsliggjøring menes her at flere konflikter og rettsforhold ble brakt inn under offentlig administrasjon og rettsapparat. Kriminalisering betyr i denne sammenheng at straffer for lovbrudd ble strengere og at myndighetene definerte flere forhold som lovbrudd (en grundigere redegjørelse for begrepene følger nedenfor). Rettsliggjøring og kriminalisering kom til uttrykk i saker som angikk drap, vold, ulovlig seksualitet, trolldom, politisk opposisjon og avvik i religiøs tro og praksis. En vesentlig motivering for statens strengere lover og rettspraksis var et nytt teologisk fundert syn på straff og synd. Forestillingen om at den enkeltes synder kunne utløse massiv gjengjeldelse fra Gud, måtte få drastiske følger.⁶ Myndighetene så det som sin oppgave å straffe hardt den enkelte lovbrøyer og synder for å mildne Guds vrede og sikre godt kristenliv blant undersåttene.

Retten blir en sentral arena for møtet mellom det gamle bondesamfunnet og den voksende statsmakten. Ifølge etnolog Kari Telste var det ofte kompromisser i rettssaker på 1600-tallet mellom statens nye lovgivning og bondesamfunnets normer.⁷ Med andre ord synes ikke de nye rettsnormene å ha blitt gjennomført med en gang, og det har vært en overgangsperiode mellom den gamle og den nye rettsorden.⁸

Rettsliggjøring og kriminalisering relatert til seksuallovbrudd førte altså til at statskirkens rettsregler og de folkelige rettsnormene kom i motsetning til hverandre. Ekteskapsordinansen av 1582 (gjeldende for Norge fra 1589) og forordningen av 1617 understreket sentralmaktens

---

⁵ Sandmo 1999: 26-27.

⁶ Viken 2014: 357.

⁷ Sandmo 1999: 26.

⁸ Telste 1993: 12.

normer om at ekteskapet var noe kirken alene skulle sanksjonere gjennom vielsen, og at vielsen skulle være starttidspunktet for samlivet.⁹ Dette statskirkelige programmet innebar at sanksjonering av ekteskapet ble trukket ut av en privatrettslige ramme og gjort til en rent kirkerettslig og kirkeoffentlig handling. Forordningen av 1617 gjorde også kvinner til egne rettssubjekter og strafferettslige ansvarlige for føreketenskapelig samleie, såkalt løst leiermål.¹⁰ Derimot er det klart at forordningen fra 1610 om at søskenbarn som hadde hatt samleie skulle henrettes, fikk umiddelbar effekt og dannet en rettspraksis frem til 1637, da forordningen ble betraktelig mildnet.¹¹ Sakfallslistene fra lensregnskapene viser en sterk økning i antall henrettelser i blodskamsaker og leiermål i forbudne ledd i denne perioden som rammet menn som kvinner, slik både Hans Eyvind Næss og Harriet Marie Terjesen har vist.¹²

1.1 Presentasjon av problemstilling

Min hovedproblemstilling vil være denne: Når og hvordan ble det nye straffesynet og den nye lovgivning vedrørende seksuallovbrudd i regi av den lutherske fyrstestaten gjennomført i Nedenes på 1600-tallet? I hvilken grad måtte myndighetene i en periode tilpasse seg og lempe på de nye rettsnormene i møte med folkelige normer og praksiser som definerte ekteskap og samliv annerledes enn statens lovgivere og teologer? I hvilken grad førte rettsliggjøring og kriminalisering til endrede normer og holdninger blant folk i Nedenes?

For å videre undersøke dette temaet stiller jeg følgende delspørsmål:

- Hvordan møtte lokale myndigheter de etablerte bygdenormer når sedelighetslovgivningen ble skjerpet?
- Når begynte sorenskriveren og lagrette å dømme ugifte kvinner for leiermål, og gjennomføre forordningen av 1617 om at både menn og kvinner skulle straffes, ikke bare menn, for føreketenskapelig samleie slik praksis hadde vært før?
- Hvordan kom den sterke skjerpingen av forbud mot blodskam til å slå ut i rettspraksis?

---

⁹ Ekteskapsordinansen av 1582 (gjeldende for Norge fra 1589) & forordningen om løsaktighet av 1617.

¹⁰ Forordningen om løsaktighet av 1617.

¹¹ Terjesen 1994: 93f.

¹² Næss 2014: 317ff & Terjesen 1994: 96ff.

- Hva forteller rettspraksisen i seksuallovbrudd om folkelig kultur og folkelige definisjoner av kjønn og kjønnsroller og seksualitet og synd, til forskjell fra statens og embetsverkets lover, normer og forestillinger?
- Hva sier dette om maktforholdet mellom kjønnene og da særlig 1600-tallets kvinnesyn og endringen av dette?
- Hvem ble i rettspraksis regnet som ansvarlig ved utenomekteskapelige seksuelle forhold?

1.2 Avgrensninger

1.2.1 Tidsperiode og geografisk område

Min masteroppgave er kronologisk avgrenset til 1600-tallet. Avgrensningen er gjort ut fra kildesituasjonen og ut fra arbeidsøkonomiske grunner. Jeg har valgt Nedenes len/amt som undersøkelsesområde. Det er ikke gjort en slik undersøkelse av dette området før. Imidlertid har Margit Løyland og Terje Sødal gjort en grovere og mindre dyptgående analyse av kriminaliteten i Agder på 1600-tallet, ut fra utvalgte tidbolker i begynnelsen, på midten og slutten av dette århundret.¹³

1.2.3 Forskningssituasjon

Sølvi Sogner, Marie Lindstedt Cronberg og Hilde Sandvik har påpekt at seksualkriminalitet var det kvinner på 1600-tallet i Skandinavia oftest ble straffeforfulgt og dømt for.¹⁴

Seksuallovbrudd egner seg godt som studie av kjønnsrelasjoner, da de som regel involverte både en mann og en kvinne.¹⁵ Disse historikerne har påpekt at kvinner i denne perioden ble ansett som juridisk umyndige.¹⁶ Kvinner hadde status som juridisk inkompetente og trengte verge på tinget.¹⁷ Derimot trekkes det frem at kvinner alltid har blitt ansett som kompetente nok til å vitne på tinget, og at kvinner i en del tilfeller representerte seg selv uten verge på tinget og at de faktisk hadde en viss selvstendig rettslig handleevne.¹⁸ Ellers har Grethe Authén Blom trukket fram at kvinner i middelalderen kunne vitne i kriminalsaker og

---

¹³ Løyland 1992 & Sødal 2010.

¹⁴ Sogner et. al. 2000: 167ff.

¹⁵ Sogner et. al 2000: 181.

¹⁶ Österberg 2000: 14.

¹⁷ Sogner et. al. 2000: 171.

¹⁸ Sandvik 2002: 109.

eiendomstvister på lik linje med menn tyder på at kvinner ble tillagt kompetanse i rettslig sammenheng.¹⁹ Enda mer har Sandvik dokumentert at kvinner på 1600- og 1700-tallet på flere måter hadde rettslige handleevne. Gifte kvinner kunne stifte gjeld, inngå avtaler om kjøp og salg, foreta betaling av landskyld til fogden eller ombudsmannen for jordeieren, de forsvarte familiens bruksrett til jord på tinget, og gifte kvinner kunne drive forretninger og næringsdrift. Den rettslige evnen til ugifte kvinner begrenset seg ofte til å inngå avtaler om arbeid og lønn.²⁰

Et grunnleggende, og i denne sammenheng relevant, forskningsarbeid om kvinner og seksualitet i Norge i tidlig moderne tid gjorde etnolog Kari Telste i sin mastergradsoppgave om kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652 – 1710.²¹ Her har hun konkludert med at de nye lovene gjorde seksualitet til et kirkeoffentlig anliggende i større grad enn det hadde vært tidligere. Hun påpeker at folkets holdninger til seksualitet ikke endret seg på grunn av lovene, og understreker den sterke forbindelsen mellom ære og seksualitet. Viktigheten av ære gjorde at seksuelliv ble oppfattet som ekteskapsplikt mellom hustru og mann, slik at kvinnen fikk økt makt i husholdningen, og mannen ble sikret biologisk farskap til barna.²² Telstes funn var altså at ære og seksualitet hang nøye sammen, og hierarkiet i bondesamfunnet var sterkt tilknyttet begge deler.²³ Hennes konklusjon dreier seg altså om at bondesamfunnets holdninger forble uendret til tross at staten forsøkte å innføre nye lover og strengere rettsforfølgelse. Æresbegrepet ansees som svært viktig i hennes analyse av bygdenormer og rettspraksis i tidlig moderne tid, og vil også bli implementert i min analyse. Dette begrunner hun med hvordan bygdesamfunnet anså ære i relasjon til seksualitet, og at dette forble uendret. Imidlertid kom de nye rettsnormene etter hvert til å slå gjennom i rettspraksis i form av at kvinners også ble dømt for løst leiermål og etter hvert også for ekte leiermål. Hun tidfester endringen i rettspraksisen til etter 1670 som følge av en mer bevisst og intensiv straffepolitikk fra Rentekammerets side. Rentekammeret styrket kontroll med fogdene, særlig etter 1690. Fogden ble instruert til å følge straffepåbudene i lovverket.²⁴

---

¹⁹ Blom, 1991.

²⁰ Sandvik, 2002.

²¹ Telste, 1993.

²² Telste 1993: 222.

²³ Telste 1993: 221ff.

²⁴ Telste 1993: 49 & 226.

Mens de fleste nordiske historikere har vært opptatt av at tiden etter reformasjonen representerte et brudd med tidligere straffelovgivning og rettspraksis i sterkt skjerpet retning, og en ny definisjon av ekteskap, har Anne Irene Riisøy derimot sett en kontinuitet. Hun har i sin PhD-avhandling *Sexuality, Law and Legal Practice and the Reformation in Norway*²⁵ argumentert for at lovgivningen i Norge, vedrørende seksuelle handlinger, ikke ble særlig endret etter reformasjonen. Riisøy legger i sin avhandling stor vekt på å bevise at også før- og utenomekteskapelig seksualitet ble fordømt og strafferegulert fra midten av 1200-tallet og ut gjennom middelalderen, stikk i strid med det hun mener har vært et etablert hovedsynspunkt. Riisøy avdekker en aktiv kirkelig straffelovgivning i middelalderen som også måtte legge føringer på strafferegimet under den lutherske fyrstestaten. Alt på 1200-tallet forelå det strafferegulering av førekteskapelig samleie som også rammet kvinner ved tap av arverett, og før 1300-tallet hadde kirken gått aktivt inn for at gjøre ekteskapet til den eneste legale rammen for seksuelt samliv gjennom krav om lysning av troløvelse i kirken.²⁶

Hilde Sandvik omtaler i *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*²⁷ tidlig nytid som en dramatisk tid i kvinnehistorie, med tanke på «kampen mot løsaktighet».²⁸ Hun forklarer at forordningen av 1617 stemplet begge kjønn som «løsaktige». Mens før denne lovbestemmelsen var det kun menn som betalte bot for førekteskapelig samleie. Derimot ble kvinner unntaksvis nødt til å betale bøter i leiermålssaker før 1650-årene, slik Telste har påvist i sine studier.²⁹ Videre forklarer hun at fra 1671 er det først og fremst kvinner som ble dømt til å betale bøter i leiermålssaker, men at kvinner ofte slapp å betale bøter fordi de var for fattige. Gapestokken var en alternativ straff for mange, dersom de ikke hadde mulighet til å betale.³⁰

I sin masteroppgave undersøkte Margit Løyland kriminalitetsmønsteret på Agder på 1600-tallet.³¹ Hennes analyse viser at mønstret for lovbrudd endret seg ved at voldsaktiviteten sank utover 1600-tallet samtidig som leiermålslovbruddene hadde en jevn økning.³² Vedrørende

---

²⁵ Riisøy, 2009.

²⁶ Riisøy 2009: 31 & 69.

²⁷ Sandvik, 2020.

²⁸ Sandvik 2020: 190.

²⁹ Sandvik 2020: 193.

³⁰ Sandvik 2020: 194.

³¹ Løyland, 1992.

³² Løyland 1992: 54.

seksuallovbrudd i Nedenes skriver hun at før- og utenomekteskapelig samleie var majoriteten av sakene. Samtidig som hun ser liten grad av endring i seksualsakene i Nedenes i løpet av 1600-tallet.³³

Felles for forskerne som har studert kriminalitet i tidlig moderne tid, er at reformasjonen i stor grad sees som et tidsskille, og at perioden etter reformasjonen betraktes som en periode med store endringer i administrasjon, trossystem, lovgivning og rettspraksis. Med sitt kontinuitetsperspektiv skiller Riisøy seg ut.³⁴ Etter min oppfatning har hun ikke i tilstrekkelig grad tatt hensyn til endringer i lov og rettspraksis på 1500- og 1600-tallet som kom til å omdefinere synet på ekteskapet, straff og synd.

Jeg vil hevde følgende: Mer effektivt enn den katolske kirken kom den lutherske statskirken til å hevde kravet om at et ekteskap måtte sanksjoneres med vielse i kirken. Dernest kom den lutherske ortodoksien på 1600-tallet med sine forestillinger om at lovbrudd og synder ville kunne utløse massiv gjengjeldelse fra Gud, til å bevege myndighetene til å øke straffene og kriminalisere nye normbrudd. Fysisk avstraffelse og dødsstraff ble de sterkeste uttrykkene for den strengere straffepraksisen som den lutherske fyrstestaten sto i spissen for. Enda mer kom den nye rettskulturen på 1600-tallet til fjerne mye av den privatrettslige konfliktløsningen og gjøre straff til en ren offentlig straffeprosess. En av konsekvensene av den nye rettskulturen var at også kvinner ble straffet for løst leiermål, og på slutten av 1600-tallet og utover på 1700-tallet var kvinner i flertall blant dem som ble straffet for dette lovbruddet.

1.3 Metode og kilder

1.3.1 Metodisk fremgangsmåte

Jeg har valgt å benytte meg av både kvalitativ og kvantitativ metode. Jeg har tallfestet ulike kategorier av seksuallovbrudd, og foretatt sammenligninger mellom ulike perioder, for å måle kronologisk utvikling. Målet har vært å se endringer i rettspraksis og straffnivå, særlig ut fra et kjønnsperspektiv. I tillegg har jeg studert mer inngående aktører, partene i konflikter,

---

³³ Løyland 1992: 116f.

³⁴ Riisøy, 2009.

lovens anvendelse, dommerens rolle, forholdet mellom statens og bygdefolkets rettsnormer, prosessen og utfallet av de enkelte sakene.

1.3.1.1 Kvalitativ metode

Telste skriver at kvinneforskning kjennetegnes av kvalitative metoder der søken har vært etter kvinners tilværelse ut ifra de spesifikke historisk bestemte premissene. Dette perspektivet brukes for å forstå individets handlinger og datidens mentalitet.³⁵ Det kan diskuteres i hvilken grad det er mulig å få et slikt innblikk ut ifra ordknappe kilder. Likevel vil det være mulig å få et innblikk i ordleggelse vedrørende seksualsaker i rettslig sammenheng, som vil være svært interessant for å se på aktuelle normer og holdninger. Domsavsigelsene vil også vise til møtet mellom maktstat og bygdesamfunn, og være nyttig for å besvare oppgavens problemstilling.

1.3.1.2 Kvantitativ metode

Kvantitativ metode er nyttig for å tallfeste ulike seksuallovbrudd i Nedenes fordelt på kjønn og endringer over tid. Videre vil slike statistiske data kunne vise til hvilke saker som oftest kom opp i retten, hva som vanligvis ble dommen, og kontinuitet og brudd i rettspraksis.

Min tellemåte er ikke antall saker, men hvor mange seksuallovbrudd det var og hvor mange som dermed var dømt for dette. Jeg ser bort ifra hvem som betalte boten. Om en mann var dømt og begge skulle betale etter ytterste formue så har jeg telt det som at en mann og en kvinne ble dømt. I saker der en mann og en kvinne ble dømt, men mannen var dømt til å betale begges bøter så teller jeg fremdeles en mann og en kvinne. Dette er fordi det i slike saker er ansett som at både mannen og kvinnen har begått et lovbrudd.

1.3.2 Kilder

Hovedkilden i undersøkelsen vil være lens- og fogderegnskaper med sakfallslister, lister over hvem som betalte bøter for leiermål, vold, drap osv. til fogden. Dernest vil lovtekstene fra denne perioden også brukes for å måles opp mot rettspraksis. Lovene vil vise til statens holdninger, og de holdningene staten ønsket at befolkningen skulle ha. Det å sammenligne

---

³⁵ Telste 1993: 55.

lover med rettspraksis gir oss et innblikk i interaksjonen mellom stat og bygdesamfunn. De første lensregnskaper for Nedenes er fra 1601-02, og de blir avløst av fogderegnskaper fra 1662. Med unntak av årene 1672-79, så har Nedenes lens- og fogderegnskaper for hele 1600-tallet. Den første tingboken, protokoller over rettsforhandlinger med vitneforklaringer og dommer, i Nedenes er bevart fra 1677. Jeg har derfor valgt å ikke bruke tingbøker, da de dekker en såpass kort periode. Seksuallovbrudd er best dekket og registrert i lens- og fogderegnskaper, både i sakfallslister og lister over utgifter. Alle saker vedrørende seksuallovbrudd vil bli systematisk gjennomgått. Seksualsaker vil være hovedfokuset, men andre saker vil også bli trukket inn dersom de viser seg relevante for oppgaven med tanke på å belyse viktige sider ved seksualitet og kjønnsrelasjoner.

1.3.2.1 Lover og forordninger

Lover er normative kilder. De er kilder til hvordan øvrigheten i et samfunn ønsket at folk skulle oppføre seg, men de viser ikke nødvendigvis til hvordan folk faktisk oppførte seg.³⁶ Lovens ord kan sees som uttrykk for et overordnet idé- og tanke-system for å organisere seksualitet. På 1600-tallet innebar det at seksualitet hørte til innenfor ekteskapets rammer.³⁷ Ifølge Österberg og Sandmo er kollektiv oppfatning av rett og galt en del av den grunnleggende mentale strukturen mennesker har, og felles oppfattelse av dette danner noe av grunnlaget for samfunnet. Lover blir derfor en del av dette, som binder folket i et samfunn sammen.³⁸ Etter reformasjonen ble den middelalderske lovgivningen hovedsakelig videreført, men med tillegget av nye lover med et luthersk-evangelisk trossyn som grunnlag. Lovgivningen fra reformasjonen og utover 1600-tallet er preget av mosaisk rett, som også ble brukt som grunnlag i middelalderen, men som fikk sterkere innflytelse på lovverket etter reformasjonen basert på en ny tolkning av Mosebøkene som var mer bokstavelig.³⁹ Lover vil være interessante for å se på bestemmelser vedrørende seksualitet. Disse vil bli satt opp mot rettspraksis i enkeltsaker.

---

³⁶ Kjeldstadli 2013: 172.

³⁷ Telste 1993: 13.

³⁸ Österberg 2000: 9.

³⁹ Terjesen 1994: 31.

1.3.2.2 Lens- og fogderegnskaper

I lensregnskapene, senere fogderegnskapene, finner vi *sakfallslistene*, eller bøtelister som vi kaller det i dag. Informasjonen i sakfallslistene er vanligvis den bøtelagtes navn, lovbruddet og størrelsen på boten. I tillegg er navnet på offeret som regel nevnt i voldssaker. Det sakfallslistene ikke inneholder er lovbrudd som endte med andre straffeformer enn bøter. Utgiftsdelen av lens- og fogderegnskapene brukes som kilde til lovbrudd som endte med kroppsstraff eller henrettelse. Sakfallslistene i Agder er bevart fra 1601, men noen årganger mangler.⁴⁰ I Nedenes er sakfallslistene mellom 72-79 forpaktet. Disse har dermed ikke vært tilgjengelige, noe som er viktig å merke seg ved analyse av endringer i løpet av århundret. Mønsteret i rettspraksis i seksualsaker vil dermed ikke kunne vise seg for 70-årene.

Hverken sakfallslistene eller tingbøker er tilgjengelig transkribert fra Nedenes i perioden 1600-1700. Sakfallslistene er en kilde med bedre informasjon om rettspraksis enn tingbøkene ifølge historiker Lisbeth Risa.⁴¹ Mye tid og arbeid har dermed gått med på å transkribere sakfallslistene. Da disse ansees som bedre informasjon for å studere rettspraksis, samt er den kildetyper som er tilgjengelig for hele perioden så er dette hovedkildematerialet til min oppgave. Tingbøkene ville vært et interessant supplement for å lese ytterligere skildringer av sakene,⁴² men på grunn av tid og oppgavens omfang så har det ikke latt seg gjøre å transkribere og anvende dem.

1.4 Teoretiske perspektiver og sentrale begreper

1.4.1 Kjønnsperspektiv

Kvinnehistorie er et fagfelt som på 1960-tallet vokste frem fra kvinners misnøye med deres usynlighet i historien.⁴³ Videre er kvinneforskning blitt avløst av kjønnsforskning, der kjønn studeres relasjonelt.⁴⁴ Ava Baron argumenterte med at dersom kun kvinner undersøkes så forblir mannen det universelle objektet som kvinner blir definert ut ifra.⁴⁵ Et kjønnsperspektiv innebærer en relatering og sammenlikning av forholdet mellom kvinner og menn i

---

⁴⁰ Sødal 2010: 19.

⁴¹ Risa 1974: 4.

⁴² Sødal 2010: 20f.

⁴³ Green 2016: 262.

⁴⁴ Telste 1993: 15.

⁴⁵ Green 2016: 268.

tilsynelatende kjønnsnøytrale historiske sammenhenger.⁴⁶ Dette vil derfor være avgjørende for at oppgaven skal ha et gjennomgående kjønnsperspektiv. Dersom et kjønn blir satt i fokus så blir det automatisk ett kjønn som er standarden og ett som er «avviket» som er en uønsket forskningsposisjon på kjønn. Det er derfor viktig at det relasjonelle perspektivet mellom begge kjønnene opprettholdes gjennom hele undersøkelsen. Vedrørende seksualitet har Hans Eyvind Næss skrevet at i perioden 1537-1687 ble flere bestemmelser mot utenomekteskapelig samleie vedtatt, enn mot noen annen kriminalisert handling.⁴⁷ Det gjør dette tidsrommet svært interessant med tanke på å spore endring og utvikling vedrørende seksuell kontroll i form av normer og lover. Da seksuallovgivning er noe som differensierer basert på kjønn, og seksuelle relasjoner på denne tiden vanligvis består av en mann og en kvinne, så er dette et godt grunnlag for å analysere dette kriminalrettslige området med et kjønnsperspektiv.

1.4.1 «Det gamle systemet» og «det nye systemet»

På 1600-tallet kom den gamle rettskulturen til å kolliderer med en ny rettskultur. På slutten av 1500-tallet og 1600-tallet ble den gamle rettskulturen med forlik og forsoning og private forlik utfordret av myndighetene som ønsket en fast instansordning og saker avgjort ved dom.⁴⁸ Imsen hevder at bygdekommunen utviklet seg til å bli en såkalt «pliktkommune» på 1600-tallet, der kommunale administrative og rettslige oppgaver kom under statlig kontroll, representerte ved fogd, sorenskriver og sogneprest.⁴⁹

Det jeg har valgt å kalle «det gamle systemet», er bygdesamfunnets normer. Normene er blant annet knyttet til ekteskapsinngåelse som noe fortrinnsvis sekulært og tenkt som en funksjonell og tjenlig kontrakt mellom to familier, i større grad enn å være et spørsmål om synd og moral. Ekteskap var hovedsakelig en privatrettslig kontrakt mellom to familier, som ble inngått av familienes mannlige overhoder. Dette inngår i en patriarkalsk oppfatning av relasjon mellom kjønn. Totalt sett innebærer det gamle systemet en funksjonell måte å forstå ekteskapet på. I det gamle systemet har samleie rettslig bindende karakter. Alt fra middelalderen formidlet kirken at ekteskapet var et sakrament, med andre ord et middel for formidling av Guds nåde.⁵⁰

---

⁴⁶ Hagemann 2020: 13.

⁴⁷ Næss 1981: 48.

⁴⁸ Dørum 2018: 185.

⁴⁹ Dørum 2018: 231.

⁵⁰ Amundsen 2005: 207.

Dette fikk før slutten av 1500-tallet begrenset betydning for den folkelig forståelse av ekteskap.

I det jeg velger å kalle «det nye systemet» forsøker etterreformatoriske Danmark-Norge å endre ekteskapsinngåelsens innhold. Kirken skal gjennom vielse sanksjonere samlivet. Her har de kirkelig definerte moralnormene helt andre beveggrunner og prinsipper knyttet til moral og synd. Dette innebar en moralsk, etisk oppfatning om at seksualitet tilhørte ekteskapet. Ekteskapet var innstiftet av Gud. En god kristen begrenset samlivet til ekteskapet. Det var kirken som forvaltet ekteskapsinstitusjonen. Ekteskapet var ikke lenger et sakrament, men fremdeles en guddommelig ordning, for å kontrollere seksualitet. I kirkelig ekteskap var det kanskje like mye en kontrakt mellom ekteparet og Gud, representert ved kirken. Man fikk et annet type kontraktsforhold. Mannen og kvinnen avga løfte overfor Gud at de ikke skulle bryte ekteskapsløftene, med andre ord en teologisk begrunnet ekteskapsinstitusjon.⁵¹ Samliv utenfor ekteskapet var en alvorlig synd, også ut fra folkelig oppfatning. Derimot så allmuen pragmatisk på at et par som hadde fast følge begynte samlivet tidligere enn troløvelse og vielse. Et samleie var et ekteskapsløfte, og troløvelse var den avgjørende formelle stadfestningen av ekteskap og samliv.⁵²

Dette er altså to forskjellige syn som møtes, et folkelig og et som statskirke og embetsverk står for. Det ene er i stor grad sekulært og det andre svært teologisk begrunnet. Dersom rettspraksis måles opp mot lovgivningen så vises konflikten mellom folkelig kultur på den ene siden og lovgivere og teologer på den andre siden. I denne, er det også spenning mellom maktstat og interaksjon. Det er en utvikling som viser begge deler. Maktstaten er virksom når myndighetene langt på vei avskaffer den privatrettslige delen av ekteskapet, og gjør den til et rent kirkelig, offentlig anliggende. Interaksjonen kommer til uttrykk når myndighetene lempet på kravene. Imidlertid kom de nye rettsnormene til å vinne til slutt.

---

⁵¹ Viken 2014: 340ff.

⁵² Telste 1993: 68f.

1.4.2 Ære

I Norge på 1600-tallet var ære både et særegent og et unnvikende trekk.⁵³ Den mest brukte definisjonen av ære er konstruert av sosialantropologen Julian Pitt-Rivers:⁵⁴ «Honour is the value of a person in his own eyes, but also in the eyes of his society».⁵⁵ Videre har denne definisjonen dannet utgangspunkt for majoriteten av vitenskapelige drøftinger rundt ære som sosialt fenomen.⁵⁶ Ut ifra denne definisjonen har man både et indre, psykologisk aspekt ved enkeltmenneskers egen vurdering av ære, og et ytre, sosiologisk aspekt ved at andre vurderer et menneske sin ære.⁵⁷ Historiker Erling Sandmo henviser til Pitt-Rivers' definisjon, men trekker også frem antropolog Frank Henderson Stewarts svar på denne teorien, som er at ære er en rettighet, og dermed rett til å behandles med respekt.⁵⁸

Sandmo tar deretter for seg styrker og svakheter ved begge teorier. Han mener at den første, som ser ære som en sum av oppfatninger, kommer nærmest et svar på hva ære er, men ikke forklarer hvordan ære kunne være så sårbart eller viktig å forsvare. Den andre teorien, som ser ære som en rettighet, forklarer hvorfor og hvordan æren kunne krenkes, men gir liten innsikt i hva ære er.⁵⁹

Til sist vil jeg trekke frem Telste sitt bidrag til diskusjonen vedrørende bruk av ære i historisk analyse. Hun forklarer at den teoretiske diskusjonen av ære hovedsakelig er utviklet på grunnlag av middelhavslanternes kultur. Her henviser hun til sosialantropolog David D. Gilmore. Videre mener Telste at kvinner i 1700-talls Norge levde under andre samfunnsvilkår, og at æresbegrepet dermed ikke nødvendigvis har samme innholdet i norsk kultur som i middelhavslanternes kultur.⁶⁰ Telste forklarer også at ære ikke var det samme for kvinner som menn: «Begrepet kan ha skiftet innhold og mistet noe av sin betydning for å regulere kjønnsrelasjoner etterhvert som samfunnet ble modernisert.»⁶¹ Telste forklarer senere i avhandlingen sin at hun tar «utgangspunkt i et æresbegrep som definerte ære som ideelle

---

⁵³ Sandmo 1999: 101.

⁵⁴ Nedkvitne 2011: 12.

⁵⁵ Pitt-Rivers 1965: 21 jf. Stewart 1991: 13.

⁵⁶ Nedkvitne 2011: 13.

⁵⁷ Nedkvitne 2011: 13.

⁵⁸ Sandmo 1999: 104.

⁵⁹ Sandmo 1999: 104.

⁶⁰ Telste 1999: 15.

⁶¹ Telste 1999: 16 jf. Pitt-Rivers 1965: 22.

fordringer reproduisert i enkeltindividers streben etter å personifisere idealet.»⁶² Her henviser hun til Pitt-Rivers.

I leiermålssaker var kvinners ære krenket dersom det forelå et ekteskapsløfte som ikke ble etterfulgt. Dette viser til sammenheng mellom kvinners ære og seksualitet. Telste trekker frem at menns ære på den tiden har blitt mindre problematisert.⁶³ Æren var kjønnsbestemt, og følgelig ikke samme for menn og kvinner.⁶⁴

1.4.3 «Kriminalisering» og «rettsliggjøring»

Rettsliggjøring betyr at politiske myndigheter tiltar seg større kontroll og ansvar for å løse konflikter og straffe rettsbrudd. Det skjer til dels ved at sentralmakten oppretter rettslige organer eller forvaltning som tar imot klager og søker å megle i konflikter, eller straffe lovbrudd. Like viktig er det at sentralmakten i økende grad dømmer i saker som omhandler lovbrudd som tidligere ikke var kriminalisert og som private eller lokaloffentlige instanser har ordnet opp i selv.⁶⁵ Rettsliggjøring betyr dermed at saker trekkes ut av privatrettslige eller lokaloffentlige arenaer og bringes inn under rettsapparat og forvaltning som representerer en sentralmakt, og det skapes nye rettslige arenaer i statens regi for klager, forhandlinger, forlik, men også ensidige dommer. Kriminalisering betyr at regjering og lovgivere definerer nye handlinger og rettsforhold som lovbrudd, eller at lovgiverne innfører strengere straffer for bestemte lovbrudd. Kriminalisering settes i forbindelse med statlige program for økt kontroll og disiplinering av befolkningen.⁶⁶ Rettsliggjøring og kriminalisering overlapper hverandre som definisjoner, men representerer også ulike prosesser. Mens rettsliggjøring både impliserer økt makt og kontroll ovenfra og ned, og større interaksjon mellom stat og innbyggere og integrasjon av befolkningen i statens forvaltning og rettsapparat, er kriminalisering en mer ensidig utøvelse av makt og kontroll ovenfra og ned.

---

⁶² Telste 1999: 584.

⁶³ Telste 1999: 15.

⁶⁴ Telste 1999: 16.

⁶⁵ Blichner & Molander 2005: 5.

⁶⁶ Netterstrøm 2017: 461.

Historiker Jeppe B. Netterstrøm definerer kriminalisering som en prosess med rettslig innstramming på et strafferettslig område, der straffene blir gradvis mer brutale og rettsforfølgelsen stadig mer effektiv.⁶⁷ Dette begrepet stammer fra det tyske begrepet «Verrechtlichung» lansert av Winfried Schulze som han brukte om det som skjedde i forbindelse med bondemotstanden på 1500-1600-tallet.⁶⁸

Rettsliggjøring er en prosess der konflikter og lovbrudd finner løsning og avslutning innenfor et statlig rettsapparat, og det etableres normer som gir domstoler, dommere og klagekanaler større kompetanse og mer definerte oppgaver. Videre innebærer denne prosessen at konflikter i økende grad løses ved bruk av offentlig regulert lov og rett. Avslutningsvis er det en prosess der folket i økende grad ansees, og anser andre, som rettssubjekter.⁶⁹

Historiker Harriet Terjesen anvender begrepet kriminalisering om seksuelle handlinger på 1600-tallet.⁷⁰ Legitimeringsgrunnlaget for lovgivningen på 1600-tallet var Bibelen. Kriminaliseringen av handlinger hadde sitt utgangspunkt i økt bruk av Mosebøkene som teologisk legitimering.⁷¹ Det sentrale for retten på 1600-tallet var at straffen skulle stå i samsvar med ugjerningen, og at forsoning med Gud var essensielt. Straffen skulle hjelpe den dømte til å gjøre opp for ugjerningen og gjenopprette forholdet til Gud. I tillegg til dette skulle straffene være allmennpreventive, altså ha en avskrekkende effekt og være holdningsskapende.⁷² Dette er alle elementer som bidro til strengere straffer og rettsforfølgelse og tydelige faktorer til at dette kan ansees som en kriminaliseringsprosess.

Derimot kan det også ansees som en periode som innebar rettsliggjøring. Det at kvinner etter 1617 forordningen skulle bli ansvarliggjort og betale bøter for leiermål, slik som menn, kan peke mot en ytterligere rettsliggjøring av kvinner. Sandvik trekker frem at historikere har stilt spørsmål ved om kriminaliseringen av leiermål for kvinner var uttrykk for en individualiseringsprosess der kvinner som individ trådte sterkere frem, og slekt mistet

---

⁶⁷ Netterstrøm 2017: 461.

⁶⁸ Imsen 1995: 233.

⁶⁹ Blichner & Molander 2005: 5.

⁷⁰ Terjesen 1994: 21.

⁷¹ Terjesen 1994: 21.

⁷² Terjesen 1994: 22.

betydning.⁷³ En individualiseringsprosess i rettslig sammenheng innebar at kvinner i større grad enn tidligere ble et rettssubjekt.

Sandvik påpeker på sin side at før ugifte kvinner ble straffet for leiermål, var de likevel et rettssubjekt. De saksøkte, ble saksøkt og vitnet, i tillegg til å kunne velge å bruke verge eller selv stille i retten.⁷⁴ Dermed oppfattet Sandvik at kvinner også før 1600 fungerte som egne rettssubjekter, og endringen etter 1617 forsterket en rettslig handleevne som alt eksisterte i norsk rettskultur.

Rettsliggjøring innebærer at det etableres normer som gir domstoler, dommere og klagekanaler større kompetanse og mer definert oppgaver. På begynnelsen av 1600-tallet var det bestemt at på første rettsnivå skulle seks eller 12 lagrettemenn, menn valgt blant bygdas fremste menn, dømme på tinget. De skulle få hjelp av den lovkyndige sorenskriveren.⁷⁵ Altså var det blitt formalisert hvem og hvor mange som skulle dømme, og at en mann med rettslig kompetanse skulle assistere. Dette sikret kompetanse og mer definerte oppgaver. Videre gikk sorenskriverens rolle over til å bli meddommer, til han mot slutten av 1600-tallet var enedommer i de fleste saker.⁷⁶ Med andre ord var den lovkyndige, skrivekyndige embetsmannen blitt enedommer. Rammene var blitt tydelige, og det var mannen med mest teoretisk kompetanse på feltet som skulle være den dømmende part. Dette gjør at administrasjonsutviklingen i Danmark-Norge, innenfor rettssystemet, tydelig gjennomgikk en rettsliggjøringsprosess.

Neste punkt i en rettsliggjøringsprosess innebærer at konflikter i økende grad løses ved bruk av offentlig regulert lov og rett. Det er allerede nevnt at konflikter i økende grad skulle løses ved bruk av offentlig regulert rett. I tillegg kom det stadig nye lover og forordninger. Lovgivningen ble strengere og rettsforfølgelsen skjerpet for å passe på at folk fulgte de nye lovene. I rettspraksis er det varierende hvorvidt det ble dømt i henhold til de nye lovene, eller om dommen i større grad samsvarte med tidligere lovgivning. Når det gjelder leiermål, så var

---

⁷³ Sandvik 2002: 83.

⁷⁴ Sandvik 2002: 85.

⁷⁵ Imsen 1995: 117.

⁷⁶ Dørum 2018: 183.

det en ulovlig handling som mannen var straffeskyldig i på 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet. Ved forordningen av 1617 ble kvinner ansvarliggjort ved løst leiermål, altså skulle både kvinner og menn dømmes i slike saker. Likevel indikerer rettspraksis at det etter 1617 frem til ca. 1650 som regel kun var mennene som ble dømt for løst leiermål. Forsøkene på å rettsliggjøre og kriminalisere kvinner i løst leiermål trer hovedsakelig inn i rettspraksisen i Nedenes etter 1650, med unntak av fire kvinner i perioden 1619-1629 og fem kvinner i 1640-årene som ble bøtelagt.

Avslutningsvis vil jeg trekke frem at begrepene kriminalisering og rettsliggjøring ikke utelukker hverandre, og den ovennevnte argumentasjonen viser til at det både skjedde en kriminalisering ved at lovene vedrørende seksualitet ble innstrammet, og straffene og rettsforfølgelsen strengere. Samtidig skjedde det en rettsliggjøring der staten fikk monopol på konfliktløsning, og det ble etablert lover som grunnlag for straff. Retten ble eneste arena for konfliktløsning, og i retten skulle det dømmes etter lovverket. Dette ga folket større rettsvern enn tidligere.

Enkelt sagt: På 1600-tallet ble rettssystemet formalisert i større grad enn tidligere. Det ble en fastere ordning i hver rettsinstans og tydelige lover som retten skulle dømme i samsvar med. Dette er en tydelig rettsliggjøringsprosess. Disse lovene var enda strengere enn tidligere og det utbygde systemet la grunnlag for en strengere rettsforfølgelse. Dette er tydelig kriminalisering.

1.4.4 Patriarkalsk samfunn

Norge på 1600-tallet var et patriarkalsk samfunn. Enkelte verk som setter søkelys på kvinners makt, problematiserer i liten grad det patriarkalske kjønnssystemet med sine undertrykkingsmekanismer. Nanna Damsholt påpeker at patriarkatbegrepet fremdeles er et nyttig redskap for å se på forholdet mellom kjønnene med tanke på makt, maktfordeling, maktbalanse og avmakt.⁷⁷ Telste mener det er grunn til å stille spørsmål ved om kvinner selv har bidratt til å opprettholde den patriarkalske samfunnsstrukturen, og dermed til egen

---

⁷⁷ Telste 1993: 15.

undertrykkelse.⁷⁸ Det patriarkalske systemet i Norge på 1600-tallet strukturerte forholdet mellom menn og kvinner i en hierarkisk ordning. Det avgjorde hvem som hadde makt og var over- og underordnet hverandre. Generelt hadde menn høyere status enn kvinner, og gifte kvinner hadde høyere status enn ugifte kvinner. I en husstand hadde ektemannen makt over medlemmene i husholdningen og representerte husstanden i det offentlige, mens kona hadde makt over barn, døtre og tjenestepiker. Med andre ord definerte kjønn, sammen med sosial posisjon i standssamfunnet, hva slags posisjon, status, makt og ære den enkelte hadde.⁷⁹

1.4.5 Perspektivene maktstat og interaksjonsstat

Det er vanlig å bruke de idealtypiske begrepene maktstatsperspektivet og interaksjonsperspektivet i analyser av forholdet mellom stat og befolkning i tidlig moderne tid i Norden, slik jeg alt har vært inne på.⁸⁰ Det gjennomgående synet blant historikere er at man fremholder både et maktstatsperspektiv og et interaksjonsperspektiv. Det er tale om ulike vektlegging og glidende skalaer der maktstat og forhandlingsstat er rendyrkede idealtyper. Idealtypisk betyr maktstatsperspektivet en styremåte som vektlegger monolog, kommunikasjon ovenfra og ned, befalinger, ordre, kontroll, overvåking og disiplinering rettet mot undersåtter. Dette forutsetter svært asymmetriske maktforhold. Interaksjonsperspektivet innebærer dialog, gjensidig kommunikasjon, interessefellesskap, forhandlinger og kompromisser, der de styrende møter en betydelig motmakt nedenfra. Begrepene berører i hvor stor grad statsmakten styrte befolkningen med makt- og tvangsmidler, og implementerte lover og strengere rettsforfølgelse uten hensyn til bygdesamfunnet eller folkelige normer og i hvor stor grad statsmakten måtte lempe kravene sine, forhandle og inngå kompromisser på grunn av motstand fra befolkningen.⁸¹ I hvor stor grad var det dansk-norske kongedømmet en maktstat eller en interaksjonsstat på 1600-tallet i Norge?

I den strafferettslige utviklingen i Danmark-Norge fra 1537 og utover 1600-tallet har det vært argumentert med at det skjedde en rask statsutvikling. Argumentene er at staten gjorde seg mer gjeldende i det daglige ved å kriminalisere moralske forhold som seksualitet og gripe inn

---

⁷⁸ Telste 1993: 16.

⁷⁹ Telste 1993: 221-222.

⁸⁰ Bjerås og Dørum 2017: 23ff.

⁸¹ Dørum 2022: 47.

i ekteskapsforhandlinger som i større grad hadde vært en privatrettslig avtale.⁸² Samtidig som makt var sentralt i den lutherske reformasjonen, så skulle øvrigheten implementere moderate endringer på begynnelsen av 1600-tallet relatert til tro og ritualer for å skape en mildere overgang for befolkningen, og unngå folkelig misnøye og opprør.⁸³ Kirkeordinansen av 1542 var således et møte mellom gammelt og nytt og kong Christian 3. spesifiserte at endringen skulle tilpasses befolkningen.⁸⁴ Utover 1600-tallet forsøkte ikke staten lenger å dempe endringene som ble innført etter reformasjonen, men forsøkte å tydeliggjøre forandringene og ideene som kom med den lutherske trosforståelsen.⁸⁵ «Indre fiender» var medlemmer av befolkningen som brøt Guds lov og dermed krenket hans ære. For å forhindre dette innførte staten en rekke lover og forordninger hovedsakelig mot trolldom, mord, seksualsekter og tyveri. Dette ble også hardere straffeforfulgt av retten enn tidligere. Guds ære og statens velferd var tett sammenknyttet.⁸⁶

Rettspraksis viser at staten i noen grad tilpasset seg bygdenormene ved at det tok lang tid før forordningen av 1617 virkelig trengte inn i rettspraksis på nasjonalt nivå.⁸⁷ Det samme kan sies for rettsendringen fra 1687 da kvinner også skulle gjøres ansvarlig for ekte leiermål.⁸⁸ I Nedenes slapp kvinner å bøte for ekte leiermål før 1700. Steinar Imsen, med sitt kjente begrep «bondekommunalisme», som omhandler lokalstyrets interaksjon i arbeidet med å løse offentlighetens oppgaver,⁸⁹ påstår at det foregikk en økende interaksjon etter 1600 mellom øvrigheten og lokalsamfunnet på tinget. Bygdesamfunnets offentlighet via tinget var i større grad styrt av statsmakten som et ledd i statsforvaltningen, samtidig som det ble mer regulert og bedre integrert i statsforvaltningen.⁹⁰ Forskere som diskuterer samhandlingen mellom befolkning og statsmakt drøfter altså dette forholdet i begge ender av skalaen mellom maktstat og interaksjonsstat.

---

⁸² Sandmo 1999: 26f.

⁸³ Amundsen 2005: 188.

⁸⁴ Amundsen 2005: 169.

⁸⁵ Amundsen 2005: 213.

⁸⁶ Amundsen 2005: 217.

⁸⁷ Österberg 2000: 174.

⁸⁸ NL av 1687 6-13-1.

⁸⁹ Imsen 1990: 9.

⁹⁰ Imsen 1995: 180.

Maktstat er et begrep som tidligere nevnt beskriver den dansk-norske styringsmakten på 1600-tallet ut fra et dominans- og konfliktperspektiv. Målet var å øke kontrollen over samfunnsliv, drive politisk og religiøs ensretting og å indoktrinere og disiplinere befolkningen. Det ble ført manntallslistene, kirkebøker og rettsprotokoller.⁹¹ Det har vært omdiskutert hvor hard og effektiv statsutviklingen fra Danmark underla Norge i 1537 var. I tillegg er det drøftet i hvor stor grad den tok hensyn til ulike sosiale grupper og lokalsamfunn og i hvor stor grad den møtte folkelige motstand. Ifølge Erling Sandmo er rettspraksis et godt utgangspunkt å undersøke dette møtet mellom bygdesamfunnet og den voksende statsmakten.⁹² I forskningen av det dansk-norske styringsapparatet på 1500- og 1600-tallet brukes både et maktstatsperspektiv og et interaksjonsperspektiv.⁹³ Øystein Rian kaller denne utviklingen en utvikling fra «minimumsstat til maktstat».⁹⁴ Ifølge Sandmo har historikere sett på statsutviklingen til Danmark-Norge på 1500- og 1600-tallet som en utvikling i rask tempo og som kjapt la stort press på den norske befolkningen.⁹⁵ Sandmo har selv valgt å kalle sin undersøkelse i *Voldssamfunnets undergang* for «en studie av møtet mellom maktstat og lokalsamfunn».⁹⁶ Sandmo hevder at bygdesamfunnets kollektive selvforvaltningstradisjon og råderett over bygdeoffentligheten var deres styrke i møte med maktstaten.⁹⁷ Ifølge Imsen har statsutviklingen og bondekommunalisme «gått hånd i hånd» i Norge fra høymiddelalderen, og mens båndet mellom dem ble gradvis svekket, så ble det ikke brutt. Det er et viktig poeng for Imsen at bygdesamfunnet var tett tilknyttet det norske kongedømmet i middelalderen.⁹⁸ Videre drøfter han forholdet mellom bygdesamfunnets lokalstyre og det lokale embetsverket fra 1537-1660.⁹⁹ Bygdekommunen var et ledd i statsforvaltningen selv om den kunne være mer eller mindre selvstyrt.¹⁰⁰ Ifølge Imsen er det gjennomgående synet blant historikere at fra slutten av 1500-tallet og ut Christian 5.'s tid så var det en rask statsutvikling som fjernet bygdesamfunnets selvstyre og gjorde befolkningen til statsmaktens siviliserte og disiplinerte undersåtter.¹⁰¹ Ifølge Imsen ble bygdekommunen lite påvirket av selvstendighetstapet i 1537,

---

⁹¹ Sandmo 1999: 26f.

⁹² Sandmo 1999: 26.

⁹³ Sandmo 1999: 26f.

⁹⁴ Rian 2005: 27.

⁹⁵ Sandmo 1999: 27.

⁹⁶ Sandmo 1999: 27f.

⁹⁷ Imsen 1995: 10.

⁹⁸ Imsen 1995: 11.

⁹⁹ Imsen 1995: 11f.

¹⁰⁰ Imsen 1995: 12.

¹⁰¹ Imsen 1995: 13f.

men utviklet seg på 1600-tallet til det Imsen kaller en «pliktkommune» hvor bygdesamfunnet i økende grad ble ansett som et arbeidsfellesskap under øvrighetens kommando.¹⁰²

Mer enn Imsen har tingbokprosjektet – under ledelse av Sogner, Sandvik og Sandmo - løftet frem hvordan lokalsamfunn greide å sette grenser for makten ovenfra også etter 1600. De har oppgradert kraften og robustheten i den folkelige kulturen og evnen som lokalsamfunn og hushold hadde til å hevde egne normer og interesser i møte med øvrigheten. Også på 1600- og 1700-tallet måtte staten og embetsverk være i dialog med sine undersåtter, forhandle med allmuen om militære ytelser, skatter og avgifter, inngå kompromisser om offentlige ytelser og krav, ta hensyn til interesser og behov i brede lag av befolkningen. Et eksempel på dette er nettopp at den folkelige praksisen med trolovelse og festerøl overlevde maktstatens tid.

Statsmakten i Danmark-Norge på 1600-tallet kan knyttes til begge begrepene - maktstat og interaksjonsstat. Det var både innført strengere straff for mange lovbrudd, hardere rettsforfølgelse og en styringsmakt som grep mer inn i hverdagen med sin lov og rett.¹⁰³ Samtidig så ble disse endringene mer gradvis innført både med tanke på å ikke skape folkelig motstand, for å skape en mild overgang fra katolisisme til luthersk-evangelisk tro og for å ikke skape folkelig motstand mot rettspraksis som var i strid med de etablerte bygdenormene.¹⁰⁴ I min oppgave vil rettspraksis bli sammenlignet med lovverket som en måte å studere forholdet mellom maktstat og interaksjonsstat. I hvor stor grad styrte staten med makt og i hvor stor grad ved å tilpasse seg bygdenormene vedrørende seksualsaker i Nedenes på 1600-tallet? Dette vil drøftes nærmere ved å se på rettspraksis.

1.5 Oppgavens videre oppbygging

I den videre fremstillingen vil jeg først i kapittel to skissere opp utviklingen i administrasjon, rettssystem og seksuallovgivningen. Deretter i kapittel tre fremlegges mine funn vedrørende seksualsaker i Nedenes i første halvdel av 1600-tallet, og komme med drøftinger av kjønnsperspektiv i innholdet i seksualsakene i slutten av kapittelet. I det neste kapittelet vil jeg

---

¹⁰² Imsen 1995: 231.

¹⁰³ Sandmo 1999: 26-27

¹⁰⁴ Amundsen 2005: 169

gjøre det samme for siste halvdel av 1600-tallet. Til slutt vil jeg gi en oppsummerende avslutning.

2 Administrasjon, rettssystem og seksuallovgivning ca. 1537-1700

For å analysere seksuallovgivning og rettspraksis i perioden 1600-1700 er det nødvendig å beskrive utviklingen i administrasjon, rettssystem og seksuallovgivning i Nedenes ca. 1530-1700. Utviklingen på disse områdene, og sammenhengen mellom dem, vil sammen danne det historiske bakteppet for analysen.

Med reformasjonen skjedde en endring i både rettssystemet og lovgivningen i Danmark-Norge. Den kanoniske retten opphørte, og straffeforfølgelsen ble hovedsakelig tillagt det verdslige rettssystemet. Samtidig var de nye lovene som ble innført sterkt påvirket av den tidligere kanoniske retten.¹⁰⁵ Tankegangen var at Mosebøkene dannet utgangspunktet for forståelsen av Guds lov, og Guds lov skulle implementeres i det verdslige rettssystemet.¹⁰⁶ Dette førte til at handlinger som ble ansett som syndige i Bibelen ble gjort straffbare i lovverket.¹⁰⁷ De nye straffelovene skulle bidra til at folk i samfunnet oppførte seg slik staten ønsket, samtidig som folket skulle implementere kirkens nye moralnormer. Dette medførte en innskjerping i seksuallovgivningen og påfølgende straffeforfølgelse. Det lokale selvstyret fikk tydeligere inndeling og rammer som bidro til mulighet for økt straffeforfølgelse helt opp til de øverste instansene som herredagen.¹⁰⁸

Martin Luther og Philippe Melanchton¹⁰⁹ argumenterte for at makt var fordelt på to områder: det åndelige og det verdslige. Dette prinsippet bygde Danmark-Norges statsmakt på ved at makten var delt mellom kirke og det verdslige.¹¹⁰ Kongen var ansvarlig for all denne makten

---

¹⁰⁵ Næss 1981: 36.

¹⁰⁶ Næss 1982: 39.

¹⁰⁷ Telste 1993: 59.

¹⁰⁸ Næss 1981: 44.

¹⁰⁹ Han var en tysk professor og medarbeider av Luther som spilte en viktig rolle i gjennomføringen og utbredelsen av den lutherske reformasjonen, SNL.

¹¹⁰ Viken 2014: 163 & 212.

som både statens og kirkens overhode og disse to var tett tilknyttet. Lydighet til kronen og himmelen ble fremstilt som to sider av samme sak.¹¹¹ NL av 1604 understrekte dette ved å erklære at samfunnets to grunnpilarer var gudfryktighet og rettferdighet.¹¹² Det ble som tidligere nevnt statens ansvar å formidle læren om synd, samt sette inn preventive tiltak mot dette i kirkelige sammenhenger og i lovverket.¹¹³ En viktig del av dette var at syndige handlinger kunne føre til kollektiv straff fra Gud. Det var dermed viktig for rettssystemet å straffe den ansvarlige.¹¹⁴ Mye av læren om synd skjedde fremdeles i kirken, og kirkens tuktede oppgave gjaldt først og fremst det troende fellesskapet. Samtidig var Danmark-Norge på det tidspunktet en stat uten religionsfrihet slik at det i praksis omhandlet alle myndige i befolkningen.¹¹⁵ Luthersk-evangelisk tro understrekte viktigheten av individuell tro. Samtidig som viktigheten av det kristne kollektivet ble understreket, samt viktigheten av at dette forent stod imot syndige fristelser. Ifølge luthersk-evangelisk tro var det viktig for mennesket å innse sine svakheter og synder, samt bøte for disse.¹¹⁶ Den sosiale disiplinen og den statlige disiplinen fungerte sammen i form av kirke og lovgivning. Kirkens tukt økte i omfang og grad utover 1600-tallet.¹¹⁷ Kirkelige prekener var en sentral del av den sosiale disiplinen. Prekenene ble benyttet for å implementere ønsket handlings- og verdigrunnlag i befolkningen, i tråd med statlige rettesnorer.¹¹⁸ Kirken fordømte med andre ord handlinger som var ønskelig å få fjernet fra befolkningen, samtidig som det kunne begrunnes teologisk.

Hva er synd og hvorfor var den så sentral blant statsmakten i Danmark-Norge på 1600-tallet? Synd er i kristendommen definert som opprør mot loven, og er regnet som en forseelse mot Gud. Det kan derfor forklares som krenkelse av Guds lov. Læren om synd fungerte slik at den formante folk om hva de skulle unngå og hvordan de skulle leve gode, moralske liv.¹¹⁹ Det var rettesnoren for hvordan folk skulle leve og handle.¹²⁰ Synd ble ansett som et alvorlig problem som preget både individet og fellesskapet.¹²¹ På et kollektivt plan så ble ulykker, krig og andre større grusomme ting som rammet samfunnet sett på som Guds straff for folkets

---

¹¹¹ Viken 2014: 212.

¹¹² Viken 2014: 163.

¹¹³ Viken 2014: 356.

¹¹⁴ Viken 2014: 357.

¹¹⁵ Viken 2014: 340.

¹¹⁶ Telste 2008: 25.

¹¹⁷ Viken 2014: 308.

¹¹⁸ Viken 2014: 308.

¹¹⁹ Viken 2014: 309.

¹²⁰ Viken 2014: 308.

¹²¹ Viken 2014: 310f.

syndige liv. På individnivå måtte borgerne gjøre bot for sine synder for å oppnå frelse og unngå utestengelse fra fellesskapet.¹²²

Samme år som reformasjonen og underleggelsen av Norge, ble Christian 3. sin Kiöbenhavnske Reces av 1537 innført.¹²³ I recessen av 1537 omhandler den første seksualloven hor.¹²⁴ Videre omtales leiermål, dette faller inn under loven om «jomfrukrenkelse».¹²⁵ Deretter innføres ekteskapsordinansen i 1582, gjort gjeldende for Norge i 1589. Det står at jomfrukrenkere skal betale kvinnens verge ni mark i bøter og åtte skilling i bøter til kongen.¹²⁶ Det spesifiseres at dersom kvinnen allerede var «krenket», det vil si hadde hatt utenomekteskapelig samleie, skulle ikke mannen gifte seg med henne. Omtalelsen «krenket» viser et syn på kvinnen som den som er krenket, mens mannen er den som «krenker». Utenomekteskapelig samleie førte med andre ord kun til ærekrenkelse for kvinner. Tap av ære hadde store konsekvenser for kvinnenes ekteskapsutsikter, og dermed deres videre liv. Dette viser at ære var svært viktig på denne tiden. Ære var svært viktig for hvordan det sosiale livet utspilte seg i samfunnet, og som æreløse kunne personer risikere å miste retten til både rettshjelp og arbeid.¹²⁷

Videre står det at dersom noen gjentatte ganger begår leiermål med «uberyktede møyer eller enker» så skal de straffes på livet eller med høyeste straff.¹²⁸ Det spesifiseres at det gjelder uberyktede møyer og enker. Dersom en mann begår leiermål med beryktede kvinner, så virker dette ikke til å være like straffbart. Ifølge Telste skulle menn som gjentatte ganger krenket uberyktede jomfruer straffes som om de hadde begått voldtekt. Her ser vi også et skille basert på kvinnens rykte, eller ære. Dersom kvinnen hadde et godt rykte, skulle mannen straffes med dødsdom. Dersom kvinnen ikke hadde et godt rykte skulle mannen straffes med bot og fengsel.¹²⁹ De kvinnene som er omtalt i «Jomfrukrenckere» er møyer eller enker.¹³⁰ Det kan

---

¹²² Viken 2014: 60 & Amundsen 2005: 225ff.

¹²³ Kiöbenhavnske Reces av 1537.

¹²⁴ Kiöbenhavnske Reces av 1537 §8.

¹²⁵ Kiöbenhavnske Reces av 1537 §9.

¹²⁶ Ekteskapsordinansen av 1582 (gjort gjeldende fra 1589 i Norge), Om Jomfrukrenckere.

¹²⁷ Holmboe 1961: 70.

¹²⁸ Holmboe 1961: 70.

¹²⁹ Telste 1993: 66.

¹³⁰ Ekteskapsordinansen av 1582 (gjort gjeldende fra 1589 i Norge), Om Jomfrukrenckere.

vise til holdninger i samfunnet om at dette er de gruppene med kvinner som hadde æren i behold og var viktige å beskytte med lov og dom.

Kirkeordinansen var først ferdig i 1542 og skulle forsøke å balansere gammelt og nytt. Ifølge styresmaktene skulle det ikke innføres et nytt kristendomssyn, men den «ekte kristendommen» skulle gjenopprettes. Samtidig uttrykte kong Christian 3. at ikke allmuen skulle utfordres for mye, endringer skulle innføres med tilpasning til befolkningens normer og religiøse praksis. Ifølge Amundsen var grunnlaget for en slik tankegang å forhindre at folket gjorde opprør.¹³¹ Dette viser at den luthersk-evangeliske kristendommen ikke var ment å innføres som et brått skille for folket. Den skulle tilpasses, og innføringen av den skulle skje gradvis. Det kan virke som om kompromisset mellom bygdenormer og statens nye lover og forordninger, var et svært bevisst valg fra øvrigheten for å unngå for mye motstand og misnøye blant folket.

Luthersk-evangelisk kristendom innebar en religiøs tolkning om viktigheten av å styrke ekteskapet. Et av midlene for å oppnå dette målet, var å forsøke å tilpasse folkets seksualmoral gjennom ny skjerpet lovgivning og rettspraksis.¹³² Ekteskapsinngåelse ble formalisert ved Kong Fredrik den Andens Ordinants om Ægteskabssager af 1582, som ble gjort gjeldende i Norge fra 1589.¹³³ Reglene for ekteskap ble videreført i Christian 5.'s Norske Lov av 1687 (NL av 1687).¹³⁴ Ekteskapsordinansen av 1582 var en protestantisk og verdslig ekteskapsrett. Den representerte et brudd med det kanoniske synet på ekteskap som et sakrament og oppfatningen av ekteskapsinngåelse som et slektsanliggende.¹³⁵ I denne ble rammene rundt trolovelse og vielse formalisert. I henhold til §1-2 skal en mann som er trolovet med en kvinne skilles fra henne dersom hun blir krenket av en annen, med mindre mannen vil vise henne nåde.¹³⁶ Lovene fra denne tiden kaller samleie utenfor ekteskapet for «møykrenking».¹³⁷ Det står imidlertid ikke noe om en trolovet mann som har hatt samleie med en annen kvinne. Ekteskapet var på denne tiden generelt arrangert av slekt. Dette vil si at

---

¹³¹ Amundsen 2005: 169.

¹³² Ingram 2017: 403 & 406.

¹³³ Ekteskapsordinansen av 1582 (gjeldende for Norge fra 1589), Telste 1999: 151.

¹³⁴ Telste 1999: 151.

¹³⁵ Telste 1999: 154.

¹³⁶ Ekteskapsordinansen 1582 1-2.

¹³⁷ Ekteskapsordinansen 1582 1-2.

sannsynligvis kunne ikke kvinnen velge om hun ville gifte seg eller ikke. Det kan også virke som at kvinnen ikke hadde mulighet til å avbryte troløvelsen dersom mannen hun var troløvet med hadde samleie med en annen. Kvinnene måtte gi sitt samtykke til ekteskap under vielsen for at ekteskapet skulle være formelt godkjent. Det kan tolkes som at kvinnene hadde et valg om å gjennomføre ekteskapsinngåelsen, samtidig kan det stilles spørsmål ved hvor reelt dette valget egentlig var. Kvinnen kunne eksempelvis bli gjort arveløs dersom hun valgte å si nei.¹³⁸

For å håndheve og skape rammer rund rettsordenen som skulle opprettholdes så skjedde det administrative endringer på lokalt plan og i rettssystemet. Norge var på denne tiden delt inn i len, og Nedenes len var de tre skipsreidene¹³⁹ lengst øst i Aust-Agder, og ble kalt Nedenes len fra 1520-årene.¹⁴⁰ Den dansk-norske statsmakten trengte en mer utbygd og strukturert administrasjon for å gjennomføre skjerpingen i lovverket samt å tydeliggjøre strukturen over styringen på et lokalt plan. Fremveksten av lokalt selvstyre skjedde på bakgrunn av innføringen av et kongelig styringsverk på lokalt plan. Dette innebar tilsetting av kongelige embetsmenn som lensherre og fogd som styrte sammen med stillinger som bondelensmann og lagrettemenn, som også styrket forbindelsen mellom det kongelige ombudsapparatet og bondesamfunnet.¹⁴¹

Disse administrative stillingene besto altså av lensherren på toppen av hierarkiet i lokaladministrasjonen.¹⁴² Hans oppgaver besto blant annet av kunngjøring og håndheving av lover og befalinger fra kongen, øverste politi- og påtalemyndighet og fullbyrdelse av straffedommer. Lensherrens makt økte stadig fra begynnelsen av 1600-tallet som del av en mer effektivisert forvaltning og administrasjon, i tillegg grep han sterkere inn i lokalsamfunnet. Men fra 1660 skjedde det en endring ved at kongen og sentraladministrasjonen hadde større inngripen i lokalforvaltningen. Lensherrene ble erstattet av amtmenn og stiftamtmenn da eneveldet ble innført.¹⁴³

---

¹³⁸ Øye 2020: 75.

¹³⁹ Gårdene som tilhørte det samme bygdetinget ble kalt tinglag, tinglagene ved kysten ble kalt skipsreider, Sødal 2010: 25.

¹⁴⁰ Dørum 2018: 159.

¹⁴¹ Dørum 2018: 163.

¹⁴² Dørum 2018: 159.

¹⁴³ Dørum 2018: 180 & 183.

Dernest var fogden, kalt ombudsmann på slutten av 1500-tallet.¹⁴⁴ Ansvarsområdene til fogden innebar blant annet administrasjon av tinget i tillegg til politi- og påtalemakt og ledelse av etterforskninger. Fogdens makt strakk seg også til utøvelse av domsmyndighet ved å kunne inngå soning på og utenfor tinget. Fogden ble utover 1600-tallet en betydelig embetsmann med en større rolle i administrasjonen og mye makt i lokalsamfunnet. Utover 1600-tallet ble fogden gradvis mer overordnet bondelensmannen.¹⁴⁵

Lenmannen var den sentrale skikkelsen til bygda.¹⁴⁶ Tittelen endret seg til bondelensmann i 1640-årene.¹⁴⁷ På samme tid ble bondelensmannen i større grad underordnet fogden gjennom den nye administrative inndelingen.¹⁴⁸ Under Christian 4.'s styre ble bondelensmannen både mer bonde og mer øvrighet på grunn av kombinasjonen av sosial deklassering og innlemmelse som nederste ledd i lokaladministrasjonen på 1600-tallet.¹⁴⁹ Stillingen til bondelensmannen som ledd mellom øvrighet og bønder var ikke nytt, men det nye på 1600-tallet var at han i større grad ble et bindeledd mellom disse. Tidligere hadde bygdekommunens selvstendighet vært mindre når kongemakten var sterkere, men på 1600-tallet var det en sterk statsmakt samtidig som bondelensmannens oppgaver førte til økt selvstendighet hos bøndene og økt integrering i statsmaktens system.¹⁵⁰

Fra 1590-årene ble sorenskriveren en betydelig skikkelse innenfor det rettslige apparatet og var på vei mot å bli meddommer i rettssaker.¹⁵¹ Fra 1634 ble den kommunale domsmakten delt mellom lagrettemennene og sorenskriveren. Hovedansvaret for dommen ble overgitt til sorenskriveren, altså en embetsmann. Intensjonen bak dette synes å ha vært å lette bøndenes byrde ved å ikke gi dem større rettslig ansvar enn å være meddommere.¹⁵² Den økende makten som dommer svekket posisjonene til lagrettemennene.¹⁵³ Samtidig kunne spesielt

---

¹⁴⁴ Dørum 2018: 159.

¹⁴⁵ Dørum 2018: 184.

¹⁴⁶ Imsen 1995: 79 & 225.

¹⁴⁷ Imsen 1995: 225.

¹⁴⁸ Imsen 1995: 225 & Rian 1984: 82.

¹⁴⁹ Imsen 1995: 226.

¹⁵⁰ Imsen 1995: 218.

¹⁵¹ Dørum 2018: 183.

¹⁵² Imsen 1995: 117.

¹⁵³ Dørum 2018: 184.

lagrettemennenes lokalkunnskaper være viktig i eiendomstvister og personlige familieforhold, som kunne påvirke domsavgjørelser.¹⁵⁴

Lokalsamfunnene ble i større grad styrt av et myndig kongelig embetsverk i vekst. Fogder, sorenskrivere og prester fikk mer makt og økt betydning.¹⁵⁵ Hvorvidt denne utbyggingen og nye rammeverket for lokaladministrasjon svekket eller styrket det lokale selvstyre er det uenighet om. Ifølge Imsen ble det lokale selvstyret styrket ved statsmaktens utbygging og strukturering over lokaladministrasjonen.¹⁵⁶ Mens Knut Dørum mener at maktstatens administrative endringer på lokalt nivå ført til at bygdesamfunnet mistet en del av selvstyret som hadde vært tradisjonelt i Norge.¹⁵⁷

Rettskulturen i Norge endres på slutten av 1500- og 1600-tallet slik at den gamle kulturen med forlik og forsoning ble utfordret av myndighetene som ønsket en fast instansordning og saker avgjort ved dom.¹⁵⁸ Imsen hevder at bygdekommunen utviklet seg til å bli en såkalt «pliktkommune» på 1600-tallet, der oppgaver tilknyttet lokaladministrasjonen ble gitt av øvrigheten.¹⁵⁹

Tinget var et statlig styringsorgan som i økende grad ble både offentlig sentrum i lokalsamfunnet og statsstyret utover 1600-tallet.¹⁶⁰ Øvrighetens nærvær på tinget ble stadig styrket med at fogden gravis skjøv bondelensmannen i bakgrunnen, samt at sorenskriveren, en embetsmann, gradvis overtok ansvaret for dom fra lagrettemennene, bøndene. Imsen påpeker at mange historikere mener at tinget i økende grad ble et instrument for staten til «disiplinering» og «sivilisering» av befolkningen.¹⁶¹ Folkets reaksjon var først motstand, før de brutale konsekvensene av maktstatens harde rettslige system pasifiserte dem.¹⁶² Selv folket i Agder som var særlig utøvende i både motstand og vold fulgte denne kurven med synkende

---

¹⁵⁴ Dørum 2018: 185.

¹⁵⁵ Dørum 2018: 176.

¹⁵⁶ Imsen 1995: 64.

¹⁵⁷ Dørum 2018: 176.

¹⁵⁸ Dørum 2018: 185.

¹⁵⁹ Dørum 2018: 231.

¹⁶⁰ Dørum 2018: 180 & 185.

¹⁶¹ Imsen 1995: 146.

¹⁶² Dørum 2018: 186.

vold og motstand ved utviklingen på 1600-tallet.¹⁶³ Dette viser at innføringen av de nye lovene ikke skjedde så gradvis i praksis som øvrigheten hadde forespeilet, og at de endte opp med å møte motstand fra folket.

Tidlig på 1600-tallet ble Christian 4.'s Norske Lovbog av 1604 (NL av 1604) innført, som hovedsakelig var en oversettelse av Magnus Lagabøtes Landslov av 1274. Denne loven var gyldig frem til NL av 1687.¹⁶⁴ På dette tidspunkt ble norsk straffelov identisk med dansk straffelov. Kongen ønsket å skape uniformitet i begge riker på lovområdet.¹⁶⁵ Straffelovgivningen endret seg radikalt fra reformasjonen til 1660.¹⁶⁶

2.1. Leiermål

Samleie mellom en ugift kvinne og en ugift mann ble kalt leiermål.¹⁶⁷ I 1617 kom forordningen mot «løsaktighet» som gjorde leiermål forbudt, og både menn og kvinner straffskyldige ved løst leiermål. Straffen for dette lovbruddet var høye bøter og offentlig skriftemål. Dersom den straffskyldige ikke kunne betale sine bøter skulle de straffes på kroppen.¹⁶⁸ Dersom paret giftet seg, ble bøkene redusert. Disse sakene er som regel omtalt forskjellig i bøkelistene, og jeg deler de derfor inn i to kategorier: løst leiermål - uten påfølgende ekteskap og ekte leiermål - med påfølgende ekteskap.¹⁶⁹ Denne måten å kategorisere leiermål på er tidligere gjort av blant annet Telste. Løst leiermål siktet til at paret hadde levd i et løst samliv uten planer om ekteskap.¹⁷⁰ Ekte leiermål betydde at det var blitt oppdaget at barnet var blitt unnfanget eller født for tidlig i forbindelse med vielse eller dåp. Siden paret var gift, eller snart skulle gifte seg, så ble dette forholdet oppfattet som en formidlende omstendighet som utløste lavere bøkestraff.¹⁷¹

---

¹⁶³ Dørum 2018: 188 &193.

¹⁶⁴ Sandvik 2020: 185.

¹⁶⁵ Næss 1981: 41.

¹⁶⁶ Næss 1981: 40.

¹⁶⁷ Terjesen 1994: 4.

¹⁶⁸ Telste 1993: 70.

¹⁶⁹ Telste 1993: 18.

¹⁷⁰ Telste 1993: 18.

¹⁷¹ Telste 1993: 83f.

I 1617 forordningen ble både menn og kvinner omtalt som «løsaktige» ved utenomekteskapelig samleie.¹⁷² Dette er en sterk indikator på større likhet for loven. Tidligere ble mannen sett på som den ansvarlige part, men nå var det mannen og kvinnen som begge ble strafferettslig ansvarlige.¹⁷³ Straffen for leiermål var offentlig skrifte for menigheten, og bøter til kongen. Det nye i 1617 forordningen var at ugifte kvinner også skulle straffes med bot, dette hadde tidligere vært forbeholdt menn. Boten for kvinner ble satt til halvparten av menns bøter. Menn måtte betale 12 riksdaler, en verdi tilsvarende fire kyr. Kvinner måtte kun betale seks riksdaler, men årslønnen for ei tjenestejente kunne på denne tiden være en riksdaler. Grunnlaget for dette var at kvinner, slik som i den middelalderske lovgivningen, var ansett som mindre tilregnelige og ansvarlige enn menn.¹⁷⁴ Forskjellen i bøter handlet hovedsakelig om betalingsevne. Det er også sannsynlig at personenes rettslige og sosiale stilling i samfunnet påvirket bøkene. Dersom paret giftet seg, ble bøkene redusert til litt over tre riksdaler.¹⁷⁵ Dette viser et ønske fra øvrigheten om å styrke ekteskapet.

Det som skiller forordningen av 1617 fra lovgivningen på 1500-tallet, er at denne innebar at kvinner var strafferettslig ansvarlige på lik linje med menn i saker vedrørende løst leiermål, i motsetning til 1500-tallet der kvinner kun var strafferettslig ansvarlige i tilfeller der handlingene deres vanæret familien. I slike tilfeller var det kvinnens mannlige forsørger som fikk bøkene som oppreisning. Ifølge Risa er det det samme strafferettslige synet på kvinnen i NL av 1604. Videre mener hun denne endringen ikke er fordi kvinner ble ansett som mer likeverdige menn, men fordi det lutherske synet på forholdet mellom ugifte kvinner og løsaktighet kommer inn i lovverket.¹⁷⁶

Ved et benådingsbrev fra kongen i 1671 ble soldater fritatt for bøter og offentlig skriftemål. Derimot står det at obersten skal straffe dem med åtte dager i jern etter første gangs leiermål, og straffe dem på kroppen etter andre gangs leiermål. Videre skal straffen skjerpes ved flere forseelser. I tillegg, dersom noen påtar seg skylden for noen andre så skal de straffes på livet.¹⁷⁷ Telste finner i sitt materiale at dette viste seg i praksis i leiermålssaker ved at soldater

---

¹⁷² Sandvik 2020: 193.

¹⁷³ Telste 1993: 12.

¹⁷⁴ Risa 1981: 22.

¹⁷⁵ Sandvik 2020: 193.

¹⁷⁶ Risa 1981: 23.

¹⁷⁷ Telste 1999a: 65.

enten ikke ble innstevnet på tinget eller at de ble unntatt i selve dommen.¹⁷⁸ I 1696 kom det en ny forordning der straffen skjerpes til at andre gangs leiermål skulle straffes med bøter og kirkens disiplin på skarpeste måte. I tillegg skulle tredje gangs leiermål straffes ved at soldaten måtte jobbe tre år på nærmeste festning.¹⁷⁹ Et viktig aspekt er at selv om soldater ble fritatt for sivil straff så skulle de straffes i militær domstol. Dette gjelder både av forordningen av 1671 og 1696.¹⁸⁰ Dette vil si at de ikke ble fritatt for all straff.

Det kom et skifte i de rettslige rammevilkårene for leiermålssaker da lovgiverne innførte en ny bestemmelse i 1671 som fritok soldater for sivil leiermålsstraff. Soldaten ble straffet for leiermål i hæren, men denne straffen var opptil en uke på vann og brød. Denne loven innebar i realiteten et generelt amnesti for store deler av den mannlige ugifte befolkningen, da tjenesten varte i ti år. I 1696 ble fritaket innskrenket til å bare gjelde soldatenes første leiermål.¹⁸¹ Fra 1671, frem til avskaffelsen av bøter for førstegangs leiermål i 1812, ble hovedsakelig kvinner dømt til bøter for leiermål. Rettsprotokollene fra 1600-tallet viser at kvinner ofte slapp å betale bøter fordi de var for fattige, men straffen ble da ofte gapestokk.¹⁸²

I henhold til NL av 1687 var det to typer straff pålagt for ekte leiermål. Det var offentlig skriftemål og høye bøter. Dersom paret giftet seg før fødselen, slapp de skriftemålet og måtte kun betale en femtedel av bøkene. Både kvinner og menn ble regnet som strafferettslig ansvarlige ved ekte leiermål, men kvinners bøter var også her halvparten av mennenes.¹⁸³

2.2. Leiermål i forbudne ledd

Leiermål i forbudne ledd er samleie mellom nære slektninger, også innebefattet svogerskap.¹⁸⁴ Følgene for dette var forvisningsstraff.¹⁸⁵ Ifølge Telste har leiermål i forbudne ledd motsatt kurve av løst og ekte leiermål. Løst og ekte leiermål ble i større grad rettsforfulgt utover 1600-tallet, mens det motsatte var tilfellet ved leiermål i forbudne ledd. Slike saker forsvinner

---

¹⁷⁸ Telste 1993: 93.

¹⁷⁹ Telste 1993: 93.

¹⁸⁰ Kirkeby 2002: 412f.

¹⁸¹ Sandvik 2020: 194 & Telste 1993: 226.

¹⁸² Sandvik 2020: 194.

¹⁸³ Risa 1981: 22.

¹⁸⁴ Sødal 2010: 48.

¹⁸⁵ Terjesen 1994: 4.

nesten etter 1670. Telste påpeker at begrunnelsen kan være fordi rettsforfølgelse av leiermål i forbudne ledd ikke var overensstemmende med bygdefolkets normer vedrørende slike saker.¹⁸⁶

Forbud mot ekteskap mellom slektninger til og med sjette ledd kom allerede i middelalderen. Dette ble endret med ekteskapsordinansen av 1582 som definerte til og med tredje ledd som forbudne ledd. Leiermål i forbudne ledd innebefattet søskenbarn utenom perioden 1610-1637 der dette ble regnet som blodskam.¹⁸⁷ Blodskam vil omtales nærmere i kapittel 2.5. Fra 1600-1610 var straffen for leiermål i forbudne ledd av økonomisk art. I 1610 kom det en forordning der straffen for leiermål i forbudne ledd ble satt til forvisning og formuekonfiskering. Forvisning var den vanligste dommen for leiermål i forbudne ledd.¹⁸⁸

2.3. Hor

Hor var samleie utenfor ekteskapet, der en eller begge involverte var gift med andre.¹⁸⁹ Dersom en av personene involvert var gift med andre var det enkelt hor, dersom begge var gift med andre var det dobbelt hor.¹⁹⁰ Ved førstegangs enkelt hor var straffen som regel soning. Majoriteten av sakene ble ordnet med fogden, altså utenfor tinget.¹⁹¹ Straffen for andregangs hor var formuestap og landsforvisning.¹⁹² I henhold til Odenske Reces fra 1539 ble dødsstraff implementert ved tredjegangs hor. Dette ble gjentatt i Koldingske Reces fra 1558 og NL av 1687.¹⁹³ I den sistnevnte loven er det spesifisert at menn skulle halshugges og kvinner druknes.¹⁹⁴

2.4. Blodskam

Blodskam var samleie mellom svært nære slektninger og førte til dødsstraff.¹⁹⁵ I ekteskapsordinansen av 1582 spesifiserer ikke hvilke slektsledd som ansees som nære, men

---

¹⁸⁶ Telste 1993: 226.

¹⁸⁷ Sødal 2010: 48.

¹⁸⁸ Terjesen 1994: 139.

¹⁸⁹ Terjesen 1994: 4.

¹⁹⁰ Terjesen 1994: 70.

¹⁹¹ Terjesen 1994: 73.

¹⁹² Sødal 2010: 46f.

¹⁹³ Riisøy 2009: 77.

¹⁹⁴ Sødal 2010: 46f.

¹⁹⁵ Terjesen 1994: 4.

det forstås ut ifra lovteksten at samleie med for nære slektninger førte til dødsstraff.¹⁹⁶

Deretter kom det en forordning om blodskam i 1610. Videre kom det en ny forordning i 1619 som spesifiserer slektsledd til å innebefatte til og med andre slektsledd, også blant besvogrede slektninger.¹⁹⁷ I 1637 kom nok en forordning om blodskam, denne innsnevret hvilke slektsledd som ble ansett som blodskam.¹⁹⁸ Terjesen sin undersøkelse av Rogaland på 1600-tallet viser at blodskam som regel ført til dødsstraff, slik lovverket tilsa.¹⁹⁹

Sødal hevder at definisjonen av blodskam var på sitt videste mellom 1610-1637, da slekt og svogerskap til og med søskenbarn ble innebefattet. Han påpeker at i tiden både før og etter ble samleie mellom søskenbarn ansett som leiermål i forbudne ledd. Utvidelsen av blodskamsbegrepet i 1610 grunner i ortodoksiens innflytelse på straffelovgivningen. Sødal påpeker at endringen fra at samleie mellom søskenbarn ble ansett som blodskam til at det ble ansett som leiermål i forbudne ledd trolig skyldtes teologers påvirkning, og en henvisning til manglende nevning av dette slektsleddet i Bibelen.²⁰⁰

2.5. Voldtekt

Voldtekt av en «en erlig Mö eller Encke», som kan bevises, skal straffes i henhold til ekteskapsordinansen av 1582.²⁰¹ Om han får beholde livet så skal han gifte seg med henne om hun og hennes formyndere vil det. Dersom de ikke vil det, skal han gi av sine «Penninge oc Gods».²⁰² Avslutningsvis står det at om noen gjentatte ganger voldtar kvinner, og ikke gifter seg med noen av dem, da skal han straffes på livet.²⁰³ Videre forbys voldtekt i henhold til NL av 1604. Straffen for voldtekt var fredløshet, noe Telste omtaler som en «indirekte dødsstraff».²⁰⁴ Dersom det ikke forelå to vitner, så lå bevisbyrden hos kvinnen. Hun måtte klage over voldtekten samme dag. Dersom hun gjorde det, skulle saken granskes av tolv menn.²⁰⁵ Telste påpeker at kvinnen med andre ord måtte handle svært raskt for å bli trodd. Tidligere kunne en mann i henhold til ekteskapsordinansen av 1582 unngå dødsstraff om han

---

¹⁹⁶ Terjesen 1994: 93.

¹⁹⁷ Terjesen 1994: 93.

¹⁹⁸ Sandvik 2002: 89.

¹⁹⁹ Terjesen 1994: 139.

²⁰⁰ Sødal 2010: 114.

²⁰¹ Ekteskapsordinans 1582 (gjeldende for Norge fra 1589) Om Jomfrukrenckere.

²⁰² Ekteskapsordinans 1582 (gjeldende for Norge fra 1589) Om Jomfrukrenckere.

²⁰³ Ekteskapsordinans 1582 (gjeldende for Norge fra 1589) Om Jomfrukrenckere.

²⁰⁴ Telste 1993: 66.

²⁰⁵ NL av 1604 3-2.

ble erklært skyldig i voldtekt dersom han giftet seg med kvinnen, dette videreføres ikke i NL 1604.²⁰⁶ Også i NL av 1687 var voldtekt forbudt, og førte her til dødsstraff. Dette kunne unngås ved å gifte seg med kvinnen. Det er kun ekteskapsordinansen av 1582 som beskriver kvinnens rykte som et krav for å dømme noen for voldtekt. I NL 1604 og 1687 forbys voldtekt uavhengig av kvinnens rykte.²⁰⁷

2.6. Gyldige ekteskap og faren for løsaktighet

Formaliseringen av ekteskap skjedde ved innføringen av ekteskapsordinansen av 1582.²⁰⁸ I henhold til ekteskapsordinansen skulle et par troloves med fem vitner og prest til stede, presten skulle lyse for dem tre søndager på rad, dernest skulle de vies i kirken. Dette ble videreført i NL Lov av 1687.²⁰⁹ Selv om rammene for ekteskap kan virke klare ut ifra dette, så påpeker Telste at formalitetene rundt når ekteskapet ble ansett som gyldig, som et problemområde i samfunnet i etterreformatork tid i Norge. Dette var preget av at både juridiske og teologiske fortolkninger av ekteskapsinngåelse endret seg. Ifølge Telste forutsetter ekteskapskontrakten et over- og underordningsforhold mellom menn og kvinner.²¹⁰ I praksis har det variert hva som har blitt oppfattet som gyldige ekteskap. Dette er fordi de folkelige normene tilsa at ekteskapet var gyldig så snart det var offentlig avtalt mellom begge involverte parter.²¹¹ Hvor langt tilbake de folkelige skikkene går er uvisst, men de kan spores tilbake til middelalderen da ekteskapet var både religiøst- og slektsanliggende. På den tiden var ekteskapsinngåelsen en prosess som endte med samleie for å fullbyrde ekteskapet. Hemmelige forlovelser ble ikke godtatt, heller ikke i kanonisk rett. Ekteskap som var inngått uten vitner og uten prestelig velsignelse var ulovlige.²¹² Likevel finnes det unntak der ekteskap kunne bli oppfattet som gyldig uten kirkelig vigsel. Lagmannen på Agder i 1565 godkjente et ekteskap som ikke hadde fått prestens velsignelse «grunnet Guds vind og vær».²¹³ I middelalderen delte det religiøse og det verdslige synet at fullbyrdelsen av ekteskapet skjedde ved samleie. Ekteskapet skulle fullbyrdes via ord – begges samtykke – så

---

²⁰⁶ Telste 1993: 66.

²⁰⁷ NL av 1604 3-2 & 1687 6-13-18.

²⁰⁸ Ekteskapsordinansen av 1582 (gjeldende for Norge fra 1589).

²⁰⁹ Telste 1999b: 151.

²¹⁰ Telste 1999b: 150.

²¹¹ Telste 1999b: 151.

²¹² Telste 1999b: 153f.

²¹³ Diplomatarium Norvegicum bd. XIII, nr. 728.

handling – samleiet. Etter reformasjonen oppsto problemet om hvorvidt samtykke eller samleie skulle veie tyngst i ekteskapsaker.

Ekteskapsordinansen av 1582 var et brudd med kanonisk rett. Ekteskapsordinansen ble opprettet etter reformasjonen og var både en protestantisk og verdslig ekteskapsrett. I denne var ikke ekteskapsinngåelsen lenger et slektsanliggende. Kirkelig vielse var blitt obligatorisk for at ekteskapet skulle være gyldig, noe som knyttet ekteskapet nærmere kirken.²¹⁴ Luthersk ekteskapsinngåelse skulle fremstilles som en parallell mellom det som stiftes på jorden og i himmelen. Ved at brudeparet ble viet på jorden ble de også forent i himmelen via en pakt. Ekteskapet innebar tydelige roller der kvinnen var underordnet mannen. Distinksjonen mellom løst og ekte leiermål avspeiler at myndighetene både søkte å få innført vielsen som avgjørende kirkelig sanksjon og at de tok hensyn til at trolovelsen etter den folkelige praksisen fortsatt innledet samlivet mellom kvinne og mann.²¹⁵

Et viktig aspekt ved ekteskapet var at et ektepar dannet fundamentet for datidens husstand. Fra vielsen av var dette grunnpilaren for det nederste leddet av fellesskap som befolkningen var en del av. Dette var også et religiøst, ideologisk og produksjonsavhengig fellesskap der alle levde av felles arbeid og bodde på samme område. Luther var opptatt av at husstanden også var et religiøst fellesskap og at ekteparet var i sentrum av dette. Ektemannen hadde ansvar for sedelighet, orden og fromhet og alle andre medlemmer i husholdningen var som hans barn. Luther var eksplisitt i sin forklaring av medlemmers relasjoner og rangering. Den religiøse, paternalistiske fellesskapsmodellen skulle i miniatyr implementeres i husstanden. Makten i husstanden var religiøs og verdslig slik den var for staten.²¹⁶

2.7. Offentlig skriftemål – Forsoning eller formaning?

Offentlig skriftemål var i utgangspunktet ikke ment som straff, men en måte for syndere å forsone seg med Gud og delta i menigheten igjen. Denne hensikten endret seg noe utover 1600-tallet, da offentlig skriftemål ble en påtvunget, kirkelig straff som skulle fungere til

---

²¹⁴ Telste 1999b: 154.

²¹⁵ Amundsen 2005: 207.

²¹⁶ Amundsen 2005: 208.

skrekk og advarsel for andre.²¹⁷ I hvor stor grad det ble ansett som straff eller forsoning blir vanskelig å tolke. Da skriftemålet ble lovpålagt fikk det mer karakter av å skulle tvinge syndere til lydighet. Derfor endret formålet med skriftemålet seg fra å være forsoning og hjelp for synderen til å gjøre opp for seg og bli med i menigheten til å være en straff påtvunget med makt som skulle fungere til skrekk og advarsel for andre.²¹⁸

I leiermålssaker ble både menn og kvinner pålagt offentlig skriftemål. I teorien kan dette området derfor virke kjønnsbalansert, men i praksis ble flere kvinner enn menn pålagt skriftemål. Ifølge Telste fremstilles ofte det offentlige skriftemålet som en nedverdiggende og ydmykende tilleggsstraff som rammet ugifte mødre hardest. Det offentlige skriftemålet ble et «møtested» for statens straff mot løsaktighet samt kirkens formaning om å skrifte for sine synder for å få forsoning. Begge disse aspektene er i tråd med den etterreformatoriske tankegangen om straff og forsoning relatert til syndig seksualliv.²¹⁹ Synderen ga offentlig uttrykk for et ønske om å ikke synde mer og forbedre seg. Hensikten med å gjøre det offentlig er det avskrekkende aspektet for individet samt den allmennpreventive effekten for de som bevitnet det.²²⁰

Selv om seksualsaker ble tillagt det verdslige rettssystemet etter reformasjonen, ble det etter hvert også kirkens ansvar å utfylle verdslig straff i form av offentlig skriftemål. Dermed levde kirketukt videre etter reformasjonen, på tross av at det ikke var et tiltak som kirken selv kom med. Offentlig skriftemål var ment som en truende straff for å oppnå disiplinering av folket.²²¹ Det er nettopp kirkens sosialt disiplinerende rolle som er viktig. Hans Hammond, sogneprest i Strømsø og Bragenes, påpekte i 1773 at disiplineringen fra kirken ikke bare fungerte i form av frykt for straff, men ved at de som lærte om og tok til seg innholdet i religionen og loven implementerte dette i sin egen samvittighet.²²² Dette argumentet tilsier at kirken ønsket å påvirke bygdenormene fra å være i tråd med det gamle systemet til å, i større grad, samsvare med den nye lovgivningen.

---

²¹⁷ Telste 2008: 24.

²¹⁸ Telste 1993: 96.

²¹⁹ Telste 2008: 24.

²²⁰ Telste 2008: 205.

²²¹ Viken 2014: 333.

²²² Viken 2014: 334.

Relasjonen mellom skriftemål og nattverd var stadfestet i NL av 1687 ved at ingen fikk lov til å delta på nattverden uten å ha skriftet til presten først, og i tillegg vite hva skriftemålet og nattverden betydde.²²³ De som var dømt for seksualforbrytelser hadde ikke tilgang på nattverden før de hadde gjennomgått offentlig skriftemål. Sammenhengen mellom skriftemålet og nattverden var at den troende gjennom skriftemålet skulle bekjenne sine synder og gjøre bot for så få bekreftelse på tilgivelse fra Gud i nattverden. Ved skriftemål skulle vedkommende vise anger, refses av presten og deretter gis trøst og løfte om Guds tilgivelse.²²⁴

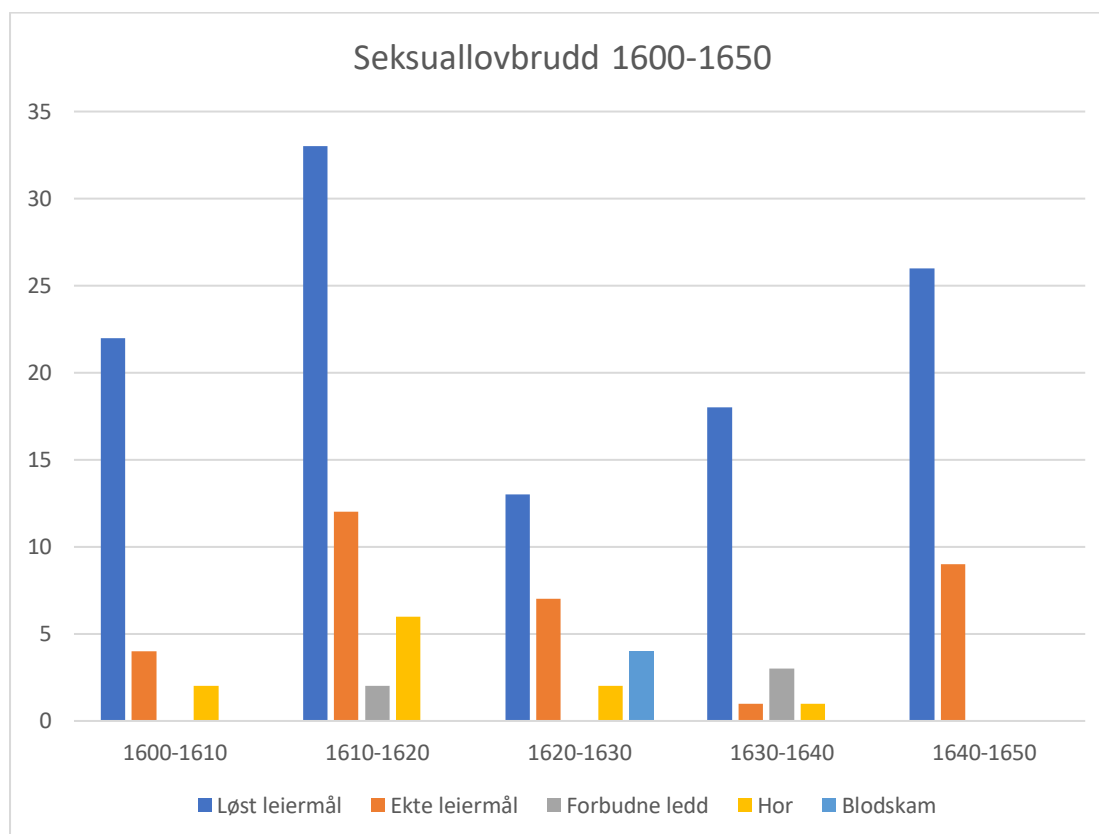
---

²²³ Amundsen 2005: 227-228.

²²⁴ Amundsen 2005: 228.

3. Seksualsakene og «den gamle» rettskulturen ca. 1600-1650

Temaet for dette kapitlet er hvordan rettspraksisen vedrørende seksualsaker i Nedenes utviklet seg ca. 1600-1650 i lys av straffeskjerpningen og den økte kriminaliseringen som staten sto for. I hvilken grad kom «den gamle rettskulturen» til å overleve, og i hvilken grad søkte myndighetene i Nedenes å gjennomføre de nye rettsnormene.

Tabell.1: Antall dømte for seksuallovbrudd i Nedenes 1600-1650

Som alt foregrepet er det naturlig å ta utgangspunkt i de etablerte bygdenormene for når og hvordan samliv mellom menn og kvinner kunne begynne. Disse skulle på 1600-tallet stå i klar motsetning til de rettsreglene og moralbudene som lovgivere og teologer søkte å få innført. Jeg har valgt å kalle 1500-tallets og tidlig 1600-tallets dominerende seksualnormer for «den gamle rettskulturen» som bygde på folkelige praksiser og forestillinger. Den gikk ut på at trolovelsen – som var en avtale mellom familiene markert med festerøl – dannet starttidspunktet for samlivet, og at et samleie gjerne ble oppfattet som en rettshandling som

forpliktet gutten og jenta til å gifte seg med hverandre. Kirkelig vigsel ble oppfattet som en ytterligere stadfestelse. Det nye kravet fra statskirken om vielse som starttidspunktet for samlivet brøt med det gamle systemet. Det at kvinner ble gjort strafferettslig ansvarlige for løst leiermål fra 1617, betydde også en svekkelse av den private avtaleinngåelsen mellom familiene, og mennenes ansvar for unge kvinner. Det bidro også til å rettsliggjøre kvinner og gi dem en viss rettslig handleevne. Som vi skal komme tilbake til, ble kvinner først strafferettslig ansvarlig for ekte leiermål i 1687.²²⁵

I den videre framstillingen blir hovedoppgaven å vise at kriminalisering og rettsliggjøring av kvinner ved løst leiermål var en langvarig prosess, som til dels ble forsinket av at bygdesamfunnene strittet imot. Gjennombruddet kom hovedsakelig etter 1650 når det gjaldt løst leiermål og for ekte leiermål så forekommer det ikke i denne perioden. Det samme gjelder hor og incest. Imidlertid ser vi noen trekk av en ny rettskultur i de første årene etter 1617 i og med at kvinner også ble dømt for løst leiermål. Enda mer ble de nye rettsnormene i perioden 1617-1650 fulgt i form av at de nye og økte bøtesatsene langsomt ble innarbeidet i samsvar med forordningen av 1617.

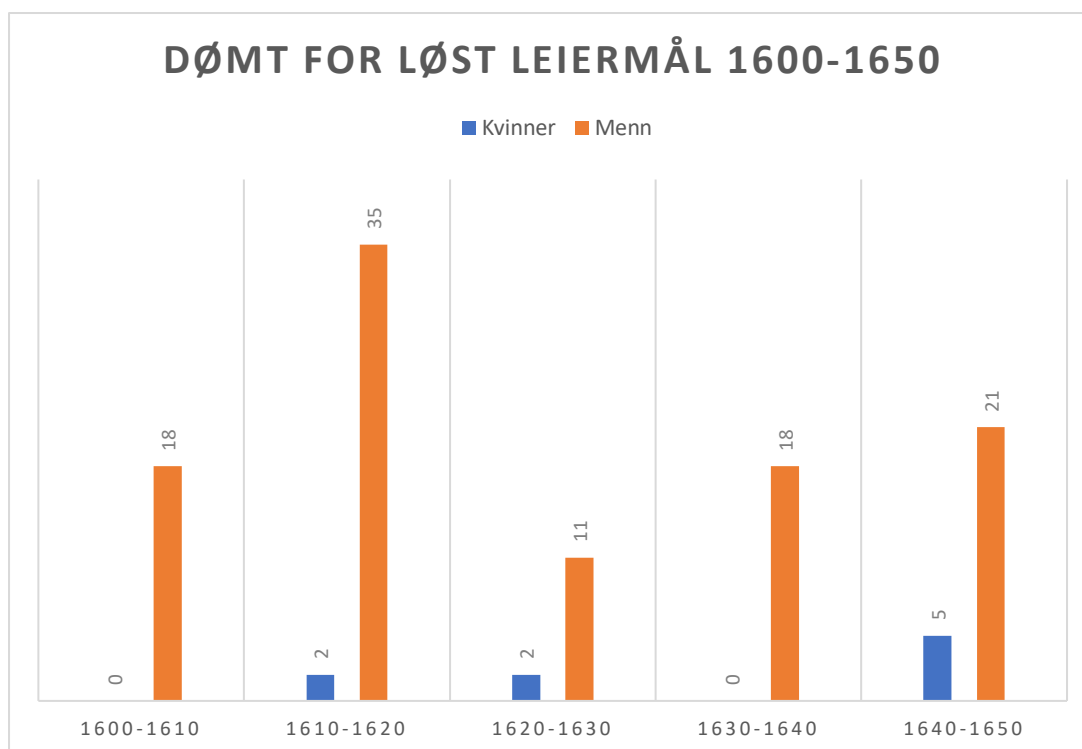
3.1. Leiermål: Folkelige normer i møte med statens nye lovgivning

Før forordningen mot løsaktighet av 1617 var det kun menn som betalte bot for føreketenskapelig samleie. Etter forordningen ble begge kjønn ansett som «løsaktige» ved føreketenskapelig samleie,²²⁶ selv om kvinner sjeldent ble dømt til å betale bøter ved løst leiermål før i 1650-årene.

---

²²⁵ NL av 1687 6-13-1.

²²⁶ Forordningen om løsaktighet av 1617.

Tabell.2: Antall dømte for løst leiermål i Nedenes 1600-1650

De første sakene jeg har gjennomgått fra 1600-1604 vil hovedsakelig ha lovhjemmel i ekteskapsordinansen av 1582. I første sakfallsliste på 1600-tallet på Nedenes (1601-1602) fremkommer en leiermålssak der en mann, som nevnes ved navn, har begått løst leiermål med en kvinne, som ikke nevnes ved navn. Derimot nevnes mannen hun tjenestegjorde hos ved navn. Denne boten er på fire daler.²²⁷ Saken klassifiseres som en jomfrukrenkelsessak i henhold til lovverket. Krenkelsen av en kvinne på den tiden gikk fremdeles på familiens ære. En mulig tolkning av hvorfor mannen hun tjenestegjorde hos nevnes i saken, er fordi han var hennes verge og den som ble betalt etter rettsaken. Det kan også være fordi han ble ansett som ansvarlig for henne, også i rettslig sammenheng. I neste løse leiermålssak er beskrivelsen veldig lik den foregående bortsett fra at det står navnet på broren til kvinnen. Boten er henholdsvis tre og en halv daler.²²⁸ Det gjentar seg stadig at kvinnene i saker vedrørende løst leiermål ikke nevnes ved navn, men den som muligens er hennes formynder er den som navngis. Dette henger sannsynligvis sammen med at jomfrukrenkelse var en krenkelse for kvinnens frender og særlig formynder. Neste sak er også løst leiermål der det formidles at mannen er en gjetergutt (hiurisdreng). Denne boten er kun to daler. Det står «enn Liden

²²⁷ LR 1601-1602, Nedenes len, sakfallslisten.

²²⁸ LR 1601-1602, Nedenes len, sakfallslisten.

«Compann for et quindfolck hand haffde beliget».²²⁹ Den noe lavere boten kan nok forklares med at han er gjetergutt og kanskje ble dømt mildere fordi han var yngre eller fordi han hadde dårligere betalingsevne.

Fra neste sakfallsliste 1606-1611 så vil NL av 1604 også være lovhjemmel i rettssakene. I denne listen er det mange flere ekte leiermål, noe som etter loven skal gi lavere bøter, men det ser ikke ut til at dette gjennomføres i rettspraksis ut fra denne sakfallslisten. Videre i listen så navngis, ved fornavn, majoriteten av kvinnene i saker vedrørende løst leiermål.²³⁰

I sakfallslisten fra 1610-1612 er det fem leiermålssaker, fire av sakene er løst en er ekte. Bøtene varierte og kun menn betalte. Det var særdeles lav bot for det ekte leiermålet med bot på en og en halv daler. I en sak er kvinnen omtalt som noens datter. Denne boten på tre og en halv daler var den laveste av de løse leiermålsbøtene. I en sak betegnes kvinnen som en «Løsachtige quinde» og mannen hadde fått barn med henne.²³¹ Mannen måtte betale fem daler. De andre sakene er ikke utdypet, bøtene er henholdsvis fem og syv daler.²³² Hva som utgjør variasjonen i bøtene, er vanskelig å si da det ikke er noe særlig utfyllende informasjon å gå etter. I tidligere sakfallslistene har saker med kvinner omtalt som datter hovedsakelig resultert i høyere bøter, i motsetning til overnevnte sak hvor boten var lavere.

Sakfallslisten fra 1612-1613 har interessante opplysninger i enkelte av leiermålssakene. Det er totalt fem leiermålssaker, alle er løst leiermål. Alle de bøtelagte er menn. I den første saken har mannen hatt samleie med en såkalt «Schøge», noe han måtte betale to daler for.²³³ Dette er den laveste leiermålsboten i denne sakfallslisten. Denne saken er interessant med tanke på hvorvidt kvinners rykte var avgjørende for hvor stor boten var. Hovedsakelig betyr betegnelsen «skjøge» prostituert, men det var nok sannsynlig at enkelte fogder kan ha benyttet begrepet i nedsettende betydning om enkelte kvinner, for eksempel kvinner som hadde begått gjentatte leiermål. Dersom kvinnen var prostituert var dette trolig mer belastende enn å ha et dårlig rykte. Kanskje den lave boten gjenspeiler hennes sannsynligvis ikke-eksisterende

---

²²⁹ LR 1601-1602, Nedenes len, sakfallslisten.

²³⁰ LR 1606-1611, Nedenes len, sakfallslisten.

²³¹ LR 1610-1612, Nedenes len, sakfallslisten.

²³² LR 1610-1612, Nedenes len, sakfallslisten.

²³³ LR 1612-1613, Nedenes len, sakfallslisten.

ekteskapsutsikter. Hvis hun ikke var prostituert, men likevel ble omtalt som «skjøge» tyder dette på et særdeles dårlig rykte som muligens var begrunnelsen for en så lav bot. Videre har en mann hatt samleie med en «Løsselig» kvinne som han måtte bøte to og en halv daler for. En beryktet kvinne ga også lav bot, men noe høyere enn en prostituert. To kvinner forblir ubeskrevet, og mennene må betale fire daler i begge sakene. I den siste saken er leiermålet begått med en «pike» og det ga en bot på seks og en halv daler og en mark.²³⁴ En «pike» var en tjenestepike, det ville i mange tilfeller være snakk om en ung kvinne som, urørt, ville hatt svært gode ekteskapsutsikter, og dette leiermålet ville preget livet hennes, og hennes fremtidsutsikter, så mye at det fortjente høy straff.

I sakfallslisten 1612-1614 er første gang en kvinne er navngitt ved fullt navn i en løse leiermålssak. Hun er ikke videre beskrevet eller bøtelagt. Boten mannen får er på fem daler. Igjen er det en sak der en mann har hatt samleie med en «skjøge» og bøtelegges med to daler. Det er også en ekte leiermålssak, der mannen bøtelegges med to daler. I neste løse leiermålssak nevnes også kvinnen ved navn, men det er kun mannen som er bøtelagt med fire daler. Videre idømmes en mann en bot på to og en halv daler for løst leiermål med en kvinne som omtales som «løs». I de resterende leiermålssakene nevnes ikke kvinnen ved navn.²³⁵ Hvorfor to kvinner navngis vet vi ikke. Det kan muligens være noe særegent med disse to sakene eller at dette hadde med kvinnenens sosiale status å gjøre. Kanskje er dette først og fremst et tegn på at en gradvis individualiseringsprosess er igangsatt der kvinner er på vei til å bli ansett som rettslige individer?

I sakfallslisten 1613-1615 er en mann dømt for å ha begått løst leiermål med tre kvinner, hvorav ingen var jomfru. For dette måtte mannen bøte to mark sølv per kvinne, til sammen tre daler. Dette var en svært lav bot, kun en daler per kvinne.²³⁶ Selv løst leiermål med prostituerte ble bøtelagt med to daler for kun et leiermål. Hvorfor boten var så lav vites ikke. Det kan tenkes at det ikke bare var basert på kvinnenens rykte, men også mannens betalingsevne. Denne saken var før forordningen av 1617 som sier at menn som har samleie med flere beryktede kvinner skal straffes på formuen og kroppen, mens kvinner som har

---

²³⁴ LR 1612-1613, Nedenes len, sakfallslisten.

²³⁵ LR 1612-1614, Nedenes len, sakfallslisten.

²³⁶ LR 1613-1615, Nedenes len, sakfallslisten.

samleie tre ganger skal kakstrykes.²³⁷ I NL av 1604 står det ikke spesifisert noe om leiermål gjentatte ganger hverken for kvinner eller menn. Dette kan også være noe av grunnen til den lave boten. Dernest er en mann dømt for løst leiermål med «et belegenn quindfolck hannd belaa».²³⁸ Det er med andre ord en kvinne som har begått leiermål før, men hun er ikke omtalt som en «løs» kvinne. Dette er den første saken i mitt materiale der en kvinne som ikke er jomfru, ikke betegnes som løs eller beryktet. For dette betaler mannen fire daler i bot. Denne boten samsvarer i større grad med bøtene i leiermålssakene der kvinnene har vært ubeskrevet enn sakene der kvinnene er beskrevet som løse. Kan dette indikere at under visse omstendigheter kunne en kvinne begå leiermål uten å få rykte som «løs»? Det kan tolkes dithen at hun tidligere har begått leiermål med samme mann og kanskje av den grunn ikke blir beskrevet som «løs».

I sakfallslisten fra 1614-1616 blir en mann dømt til å betale en og en halv daler for løst leiermål med en kvinne som har begått leiermål før.²³⁹ Dette var en svært lav bot til at kvinnen ikke ble beskrevet som «løs» eller «berøgtet». Videre har en mann blitt dømt til å betale fem daler i bot for ekte leiermål, mens en annen mann ble dømt til å betale fire daler for samme forseelse.²⁴⁰ Begge bøtene var usedvanlig høye for ekte leiermål. Hvorfor disse bøtene var høyere enn det som generelt var tilfellet i de foregående årene forklares ikke, men det kan skyldes at bøtene ikke hadde blitt standardisert, og muligens ble justert etter betalingsevne. Dernest er det en sak vedrørende løst leiermål hvor kvinnen blir omtalt som «berøgtet».²⁴¹ For dette leiermålet måtte mannen betale fire og en halv daler, noe som virker som en høy bot for leiermål med en såkalt «berøgtet» kvinne. Videre er en mann dømt for løst leiermål med en kvinne som har begått leiermål før og boten er fire daler.²⁴² Hvorfor denne boten er lavere enn med den «berøgtede» kvinnen, kan skyldes at man tok hensyn til at hun var fattig eller at det forelå formildende omstendigheter.

---

²³⁷ Forordningen om løsaktighet av 1617.

²³⁸ LR 1613-1615, Nedenes len, sakfallslisten.

²³⁹ LR 1614-1616, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁴⁰ LR 1614-1616, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁴¹ LR 1614-1616, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁴² LR 1614-1616, Nedenes len, sakfallslisten.

I sakfallslisten 1615-1617 har en mann «beligget sin festermø» før bryllupet og måtte betale tre daler «for sin armodtsschylt», som betyr på grunn av sin fattigdom.²⁴³ Det samme betalte en mann for løst leiermål med noens datter som ikke var jomfru.²⁴⁴ Boten for løst og ekte leiermål var altså den samme i denne sakfallslisten, noe som var uvanlig da ekte leiermål vanligvis ble straffet mildere enn løst leiermål. Sannsynligvis er dette fordi boten for løst leiermål var betraktelig lavere når kvinnen ikke er jomfru.

I sakfallslisten fra 1616-1618 er det en navngitt mann som er idømt en bot på fem daler for løst leiermål med en navngitt kvinne. Dernest er det to løse leiermål. I den første saken er både mannen og kvinnens far navngitt. I neste sak er mannen navngitt, og hvem kvinnen tjenestegjorde hos. Den første boten er på tre daler og den andre er på fire daler. I den første saken står kvinnen omtalt som «daater» og i den andre som «pige», tjenestepike. Den siste saken er igjen løst leiermål der mannen er navngitt og ikke kvinnen, men det står at hun tjente hans far. Mannen er dømt til å betale seks daler.²⁴⁵ Dette er den høyeste boten for løst leiermål i denne sakfallslisten. Den er også noe høyere enn bøtene generelt for løst leiermål frem til dette tidspunktet. Kan det være fordi denne kvinnen tjente hos hans far og at mannen dermed krenket sin far eller hadde kvinnen et godt rykte? En annen mulig tolkning er at fordi de hadde en tjenestepike så kan det tyde på at vedkommende som var dømt hadde god betalingsevne.

I 1617 kom forordningen mot «løsaktighet» som gjorde både menn og kvinner strafferettslig ansvarlige ved løst leiermål, og standardiserte bøtene for løst og ekte leiermål. Bøtene ble henholdsvis 12 daler for menn og seks daler for kvinner ved løst leiermål og tre daler og tre mark for menn ved ekte leiermål.²⁴⁶ I sakfallslisten 1617-1619 er den første saken en mann som idømmes en bot på fem daler og en mark for ekte leiermål.²⁴⁷ Dernest er enda en navngitt mann dømt til en bot på tre daler og en og en halv mark for ekte leiermål.²⁴⁸ Ingen av disse

---

²⁴³ LR 1615-1617, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁴⁴ LR 1615-1617, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁴⁵ LR 1616-1618, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁴⁶ Sødal 2010: 43.

²⁴⁷ LR 1617-1619, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁴⁸ LR 1617-1619, Nedenes len, sakfallslisten.

bøtene er i samsvar med 1617 forordningen, noe som viser at den ikke umiddelbart ble implementert i rettspraksis.

I sakfallslisten 1618-1620 er den første saken et løst leiermål der både mann og kvinne er navngitt, kun mannen er dømt og boten er på seks og en halv daler.²⁴⁹ Dette er rett etter at bøtene for løst leiermål har blitt standardisert til 12 daler for menn i henhold til forordningen av 1617.²⁵⁰ Hvorfor boten er redusert utdypes ikke. Neste bot i sakfallslisten er også løst leiermål, der kun mannen nevnes ved navn, og idømmes bot på 12 daler.²⁵¹ Her brukes altså den standardiserte boten. Hva som utgjør forskjellen i disse to leiermålssakene som gjør at den ene leiermålsboten er dobbelt så høy som den andre vites ikke. Begrunnelsen for den nesten halverte boten fremgår ikke, men samsvarer i større grad med rettspraksis fra de foregående 20 årene. Det som skiller disse sakene er at kvinnen i første sak navngis, mens kvinnen i den andre saken kun omtales som datter og faren er navngitt. Muligens har dette å gjøre med sosial status. Den neste saken er en mann som er idømt en bot på 12 daler for løst leiermål med sin tjenestepike. Avslutningsvis er en mann dømt til å betale to daler for ekte leiermål.²⁵² I denne sakfallslisten er det kun menn som er dømt i både ekte og løse leiermålssaker. I henhold til forordningen av 1617 skulle både kvinner og menn straffes for løst leiermål,²⁵³ noe som ikke umiddelbart ble gjennomført i rettspraksis.

I sakfallslisten 1619-1621 finner vi den første kvinnen som er dømt for løst leiermål på Nedenes etter 1600.²⁵⁴ Hun omtales ved fornavn og hennes fars navn, og boten er på seks daler, den eksakte sum hun skulle straffes med etter forordningen av 1617.²⁵⁵ Sammenlignet med tidligere sakfallslistene nevnes mange kvinner ved fornavn i saker vedrørende løst leiermål, selv om de ikke ble straffet med bøter. I tillegg er det enda en kvinne som straffes for løst leiermål, boten var kun på tre daler, men det presiseres at det var på grunn av hennes fattigdom.²⁵⁶ Her har vi et svært tidlig eksempel på at de lokale rettsmyndigheter har forsøkt å etterleve forordningen av 1617, og at de har tatt sosiale hensyn ved å redusere boten. Det at

---

²⁴⁹ LR 1618-1620, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁵⁰ Forordningen om løsaktighet av 1617.

²⁵¹ LR 1618-1620, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁵² LR 1618-1620, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁵³ Forordningen om løsaktighet av 1617.

²⁵⁴ LR 1619-1621, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁵⁵ Forordningen om løsaktighet av 1617.

²⁵⁶ LR 1619-1621, Nedenes len, sakfallslisten.

kvinnene nevnes ved navn er sannsynligvis også en del av rettsliggjøringsprosessen der de i større grad anses som rettssubjekter. Kvinnene som dømmes eller er involvert i løst leiermål har personlig ansvar. Totalt er det tre løse leiermålssaker der menn straffes og to løse leiermålssaker der kvinner straffes. Det er altså en svak overvekt at menn.²⁵⁷ Dette er få år etter innføringen av forordningen av 1617 og viser at maktstaten intenderte å gjennomføre sin nye lovgivning.

I sakfallslisten 1620-1632 er tre menn og to kvinner dømt for løst leiermål. Bøtene er henholdsvis 12 daler for mennene og seks daler for kvinnene.²⁵⁸ Dette samsvarer helt med lovverket. I siste sak dømmes en mann til en bot på to daler for ekte leiermål.²⁵⁹ De ekte leiermålssakene kom etter hvert til å danne et tydelig mønster. Kun mannen navngis og bøtelegges og boten er hovedsakelig to daler. Det som er i samsvar med forordningen av 1617 er at kun menn er strafferettslig ansvarlige for ekte leiermål, men bøtene på to daler avviker fra den lovpålagte boten på tre daler og tre mark.²⁶⁰

I sakfallslisten 1622-1624 er en mann dømt til 10 daler i bot for løst leiermål. Både mannen og kvinnen navngis. Her ser vi at boten avviker fra forordningen av 1617, men den er høyere enn bøtene har vært i tidligere rettspraksis. Dette viser en utvikling der bøtene gradvis ble høyere. En mann er også idømt en bot på fire daler for ekte leiermål.²⁶¹ Denne boten skiller seg altså ut fra både forordningen av 1617 og de foregående sakfallslistene der boten vanligvis har vært på to daler.

I sakfallslisten 1624-1626 er det to leiermålssaker. Den første omhandler løst leiermål der mann og kvinne nevnes ved navn og mannen straffes med 12 daler i bot. Den neste saken er en sak der en mann dømmes for å ha begått leiermål to ganger med samme kvinne. For dette får han en bot på 30 daler.²⁶² Dette er en usedvanlig høy bot som viser at «løs» seksualmoral ble slått ekstremt hardt ned på.

---

²⁵⁷ LR 1619-1621, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁵⁸ LR 1620-1632, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁵⁹ LR 1620-1632, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁶⁰ Forordningen om løsaktighet av 1617.

²⁶¹ LR 1622-1624, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁶² LR 1624-1626, Nedenes len, sakfallslisten.

I neste sakfallsliste 1626-1628 er to menn idømt bøter på kun en daler for ekte leiermål.²⁶³

Ved å sammenligne med foregående sakfallsliste kan dette vise at staten slo hardt ned på seksuelt samliv uten påfølgende ekteskap. Det fremgår hvor markant forskjell det er i bøkene på ekte leiermål, løst leiermål og gjentatt løst leiermål.

I sakfallslisten 1627-1629 er to menn dømt til 12 daler i bøter for løst leiermål. Begge kvinnene er nevnt ved fornavn, i en av sakene er farens navn også nevnt. Disse bøkene samsvarer med lovgivningen, og viser at rettspraksis gradvis tilpasset seg denne. Det er også en ekte leiermålssak der mannen blir tildømt en bot på to daler.²⁶⁴ Hvorfor bøkene for ekte leiermål holder seg jevnt under den lovpålagte boten kan tyde på at bygdenormene enda ikke samsvarte med lovgivningen.

I sakfallslisten 1628-1630 er en mann dømt for ekte leiermål og betaler to daler. Derneft er en mann idømt en bot på 10 daler for løst leiermål, mann og kvinne er begge navngitt med fullt navn. I begge disse sakene foreligger det ingen omtaler av personene eller forklaringer rundt bøkene.²⁶⁵ Begge mennene betaler en litt lavere bot enn det lovbruddet deres tilsier. Dette kan vise at selv med standardiserte bøter, så tas betalingsevne fremdeles i betraktning.

I sakfallsliste 1629-1663 er det en sak om ekte leiermål der mannen er idømt en bot på 11 mark. Neste sak er løst leiermål der både kvinne og mann er oppgitt ved fullt navn og begge dømmes for leiermålet. Bøkene er henholdsvis seks daler for kvinnen og 12 daler for mannen.²⁶⁶ Dette er den første saken vedrørende løst leiermål som dømmes helt i tråd med forordningen av 1617. Både mannen og kvinnen ansvarliggjøres og idømmes standardbøkene. Til sist er det en sak der en mann blir dømt for løst leiermål, hvor begge er navngitt, og mannen betaler 12 daler.²⁶⁷

---

²⁶³ LR 1626-1628, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁶⁴ LR 1627-1629, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁶⁵ LR 1628-1630, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁶⁶ LR 1629-1663, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁶⁷ LR 1629-1663, Nedenes len, sakfallslisten.

Første sak i sakfallsliste 1630-1631 omhandler løst leiermål der det spesifiseres at paret har fått barn sammen. Det er mannen som er dømt til 12 daler i bøter, og mannen og kvinnens far er de navngitte personene i saken. Dette viser at rettspraksis i økende grad samsvarer med lovgivningen vedrørende bøter, men det er fremdeles hovedsakelig menn som dømmes for løst leiermål. Videre er en mann idømt en bot på en daler for ekte leiermål. Avslutningsvis er en mann dømt til å betale 30 daler for løst leiermål med «it quindfolch» han har fått barn med.²⁶⁸ Hvorfor denne boten er så betraktelig mye større enn den lovfestede boten på 12 daler spesifiseres ikke utover det at kvinnen er omtalt som «et kvinnfolk» og at de har fått barn sammen. I den første saken er det også forklart at paret fikk barn sammen, men likevel ble mannen tildømt standardboten på 12 daler. Den høye boten betyr muligens at det her gjelder gjentatte leiermål, men det kan ikke vites ut ifra sakfallslisten.

I sakfallslistene 1631-1633 og 1632-1634 er det ingen leiermålssaker foruten forbudne ledd, som er omtalt senere i oppgaven.²⁶⁹ Videre er det ingen leiermålssaker i sakfallslisten 1633-1635.²⁷⁰

I sakfallsliste 1635-1636 er en mann, spesifisert som faren til kvinnen i lovbruddet, idømt en bot på seks daler for løst leiermål. Mannen som har vært delaktig i leiermålet navngis.²⁷¹ Dette er standardboten for kvinner for løst leiermål, men selv om kvinnen personlig skal dømmes for løst leiermål etter 1617 så er det i dette tilfellet faren hennes som er dømt. I neste sak er en mann dømt for løst leiermål. Han må betale syv daler for leiermål. Hvorfor boten nesten er halvert forklares ikke. Kvinnen nevnes ikke her ved navn, men faren hennes navngis. Til sist er to menn, omtalt som «drenge», dømt til å betale fire daler hver for løst leiermål. Begge mennene betaler av «ytterste formue», det er altså betalingsevne som gjør at de får lave bøter. I begge sakene er kvinnenens fedre nevnt ved navn, men ikke kvinnene selv.²⁷²

---

²⁶⁸ LR 1630-1631, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁶⁹ LR 1631-1633 & 1632-1634, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁷⁰ LR 1633-1635, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁷¹ LR 1635-1636, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁷² LR 1635-1636, Nedenes len, sakfallslisten.

I sakfallsliste 1636-1637 er kun en mann dømt for løst leiermål, og må betale 12 daler. Kvinnen er ikke nevnt ved navn, men hennes far navngis.²⁷³ Heller ikke her er kvinnen dømt, men mannens bot er i samsvar med forordningen av 1617. Hvorfor det både i denne og de foregående løse leiermålssakene er faren til kvinnene som nevnes ved navn, og ikke kvinnene selv, vites ikke. Det kan tyde på at bygdenormene tilsier at kvinnens seksualitet fremdeles er et slektsanliggende.

I sakfallsliste 1636-1638 er to menn tildømt bøter på seks daler for løst leiermål. I den første saken beskrives det at mannen betaler etter «ytterste formue» for leiermål med et «løst kvinnfolk».²⁷⁴ Hans lave bot skyldes med andre ord både hans fattigdom og kvinnens rykte. I den andre saken spesifiseres det også at kvinnen tidligere har begått leiermål, men hun omtales ikke på noen spesiell måte. Denne kvinnens far navngis i saken.²⁷⁵ Det kan tolkes som at kvinnenes rykte hadde så stor betydning at begge bøtene ble halvert på grunn av det.

I sakfallsliste 1637-1639 er kun en mann dømt for løst leiermål. Han er tildømt en bot på 10 daler. Hvorfor denne boten er lavere enn standardboten på 12 daler beskrives ikke.²⁷⁶ I denne saken fremkommer ikke kvinnen ved omtale eller navn, i motsetning til tidligere rettspraksis.

I sakfallsliste 1638-1640 er en mann dømt for løst leiermål med «det Løse Quindfolch, nemlig Inger Andersdater».²⁷⁷ For dette måtte han betale seks daler. Dette er første saken der en kvinne både er beskrevet med ord som «løs» og «kvinnfolk» og navn. Frem til dette tidspunktet har kun en av delene vært skrevet. Denne saken understøtter tolkningen om at kvinnens rykte virket til å halvere mennenes bøter ved løst leiermål.

---

²⁷³ LR 1636-1637, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁷⁴ LR 1636-1638, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁷⁵ LR 1636-1638, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁷⁶ LR 1637-1639, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁷⁷ LR 1638-1640, Nedenes len, sakfallslisten.

I sakfallsliste 1639-1641 er to menn idømt bøter på 12 daler for løst leiermål med kvinner som nevnes ved navn. Neste sak omhandler også løst leiermål med en ikke-navngitt kvinne omtalt som «løst kvinnfolk».²⁷⁸ Mannen er dømt til å betale 12 daler. Det at han dømmes til standardboten selv om kvinnen er beryktet er svært sjeldent, og ikke i tråd med tidligere rettspraksis på 1600-tallet. Til sist er en mann idømt en bot på fire daler for løst leiermål med en kvinne som nevnes ved fullt navn. Det spesifiseres at han betaler så mye han har økonomisk mulighet til.²⁷⁹

I sakfallsliste 1640-1642 er kun en mann dømt for løst leiermål. Kvinnen er både omtalt ved fullt navn og som «et kvinnfolk». Boten var på 12 daler.²⁸⁰ Betegnelsen «kvinnfolk» var nedlatende, men virker ikke til å ha like stor innvirkning på boten som «løs» eller «berytet».

I sakfallsliste 1641-1643 er en navngitt kvinne dømt til å betale seks daler fordi hun har «ladet sikh Beligge». Dernest er en kvinne, nevnt ved fullt navn, dømt for løst leiermål med en mann som nevnes ved fullt navn. For dette må hun betale seks daler. I tillegg er en mann og en kvinne dømt til å betale henholdsvis 12 og seks daler for løst leiermål med hverandre.²⁸¹ Det er rundt 10 år siden forrige kvinne ble dømt for løst leiermål. Dette kan tyde på at bygdenormene lenge stod sterkt imot øvrighetens nye morallover, men at denne motstanden begynte å avta. Videre er en mann dømt for ekte leiermål. Han må betale tre daler. Deretter er tre menn dømt til å betale 12 daler for løst leiermål. I alle tre sakene nevnes kvinnene ved fullt navn.²⁸² I denne sakfallslisten betaler alle standardbøtene for løst leiermål, mens boten for ekte leiermål er noe lavere enn lovfestet. Alle personene involvert i løst leiermål er nevnt ved navn. Det er derfor verdt å bemerke seg at, utenom i ett tilfelle, så er det ikke slik at mennene og kvinnene ble dømt for løst leiermål med hverandre. Det er ulike navn i hver av sakene. Hvorfor bare en part i disse sakene vedrørende løst leiermål med er dømt, vites ikke.

I sakfallsliste 1643-1646 er to menn dømt til å betale 12 daler for løst leiermål. I begge sakene er kvinnene oppgitt ved fullt navn. I neste sak er en mann idømt en bot på seks daler for løst

---

²⁷⁸ LR 1639-1641, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁷⁹ LR 1639-1641, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁸⁰ LR 1640-1642, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁸¹ LR 1641-1643, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁸² LR 1641-1643, Nedenes len, sakfallslisten.

leiermål. Den reduserte boten skyldes hans manglende betalingsevne. Dernest er en mann dømt for løst leiermål og må betale 30 daler. Kvinnen i saken er ikke omtalt. Hvorfor boten var usedvanlig høy forklares ikke. Videre er en mann dømt til å betale 20 daler for seg og kvinnen han har begått løst leiermål med. Kvinnen er nevnt ved fullt navn. Dersom standardbøtene legges sammen, skulle mannen betalt 18 daler. Hvorfor han betaler mer enn dette vites ikke. Til sist er en mann dømt for ekte leiermål og betaler to daler. Dette er noe lavere enn standardboten.²⁸³

I sakfallsliste 1645-1647 er en mann dømt for løst leiermål, uten at kvinnen nevnes. Han måtte betale 12 daler. Videre er to menn idømt bøter på 12 daler for leiermål med kvinner hvis fulle navn nevnes. Dernest er en mann idømt en bot på 10 daler for løst leiermål med en kvinne som ikke nevnes. Til slutt er en mann dømt til å betale to daler for ekte leiermål.²⁸⁴ Fra 1640 har alle kvinnene i saker vedrørende løst leiermål vært nevnt ved navn, med unntak av en kvinne som forblir navnløs. Tendensen er at kvinner i mye større grad navngis enn tidligere. Dette understøtter tolkningen av at det skjer en gradvis individualiseringsprosess for kvinner, der de i større grad ansees som rettssubjekter og individer.

I neste sakfallsliste 1647-1649 er en mann dømt til å betale seks daler for løst leiermål på grunn av sin fattigdom. Kvinnen i saken nevnes ikke. De to neste sakene er menn som er dømt til å betale to daler for løst leiermål. Kvinnene er ikke nevnt, og det beskrives heller ikke hvorfor boten er så lav.²⁸⁵ Sannsynligvis er det basert på mennenes økonomiske situasjon. Videre er en mann dømt til å betale syv daler for løst leiermål med en navngitt kvinne. Inkonsekvensen i rettspraksis vedrørende hvorvidt kvinner navngis eller ikke kan skyldes ulike oppfatninger blant bygdenormene og øvrighetens moralnormer. Til sist er det fem saker vedrørende ekte leiermål der alle mennene idømmes bøter på to daler.²⁸⁶ Dette viser at bøkene holder seg stabile med tanke på ekte leiermål.

---

²⁸³ LR 1643-1646, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁸⁴ LR 1645-1647, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁸⁵ LR 1647-1649, Nedenes len, sakfallslisten.

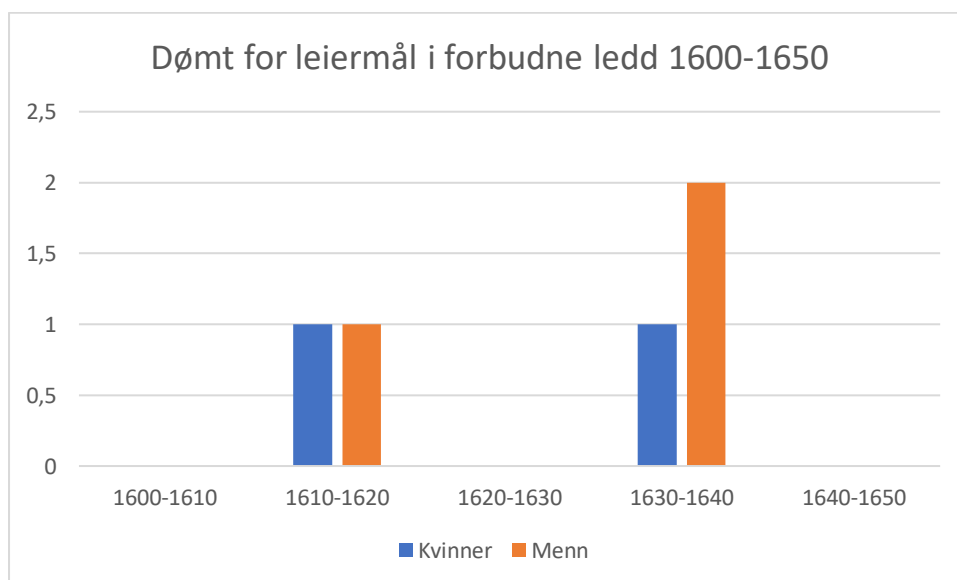
²⁸⁶ LR 1647-1649, Nedenes len, sakfallslisten.

I sakfallsliste 1648-1652 er en mann dømt til å betale 12 daler etter «ytterste formue» for løst leiermål. Kvinnen i saken er ikke nevnt. Deretter er en mann idømt en bot på 11 mark for ekte leiermål.²⁸⁷

I sakfallsliste 1649-1651 er en mann dømt for ekte leiermål. Han må betale en bot på 11 mark. Deretter er en mann idømt en bot på 12 daler for løst leiermål. Det er nevnt i et vedlegg at kvinnen ikke hadde noen penger å bøte med.²⁸⁸ Dette er altså et sjeldent tilfelle hvor det beskrives hvorfor ikke den andre parten i et løst leiermål også ble dømt.

3.1.1. Leiermål i forbudne ledd

Leiermål i forbudne ledd ble brukt om samleie mellom personer som var ansett som nært beslektet, men ikke så nært beslektet at det ble regnet som blodskam. Lovforbudet mot samleie i forbudne ledd gjaldt både slekt og svogerskap.²⁸⁹

Tabell.3: Antall dømte for leiermål i forbudne ledd i Nedenes 1600-1650

²⁸⁷ LR 1648-1652, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁸⁸ LR 1649-1651, Nedenes, sakfallslisten.

²⁸⁹ Ekteskapsordinansen av 1582 Saa skal nu holdis met Troloffvelsen effter Ordinantzen.

I sakfallsliste 1616-1618 er enken Anne Vallesverd dømt for leiermål i forbudne ledd med en mann ved navn Gunder Jakobsen. Boten ble hele 50 daler.²⁹⁰ Sødal har omtalt saken og funnet ut at Gunder ble dømt til landsforvisning.²⁹¹ Det fremgår at Gunder Jakobsen var beslektet med Annes avdøde mann i andre og tredje ledd. Det kan for eksempel bety at Annes mann var fetter av Gunder Jakobsens far. Gunder og Anne var med andre ord ikke i slekt med hverandre, men i det som ble regnet som svogerskap

I 1632-1634 var det en mann som ble dømt for leiermål i forbudne ledd. Det står i dommen at de begge skulle betale etter ytterste formue 20 daler, selv om det ser ut til at det kun er mannen som får en dom på seg.²⁹² Dette kan tyde på at begge to ansees som skyldige i lovbruddet, men at mannen ble ansett som juridisk ansvarlig.

I sakfallsliste 1635-1636 er en mann dømt for leiermål i forbudne ledd som han hadde for ni eller 10 år siden. Han måtte betale etter ytterste formue 20 daler.²⁹³ Hvorfor denne straffen idømmes så lenge etter forbrytelsen ble begått står det ikke noe om.

Både menn og kvinner ble dømt for leiermål i forbudne ledd, men en svak overvekt av menn. I to av tre saker ble begge partene dømt, noe som står i motsetning til saker vedrørende løst leiermål der vanligvis kun en part ble dømt. Bøtene for leiermål i forbudne ledd var svært høye, og mannen som ble dømt til landsforvisning viser at straffene var særdeles harde på dette lovområdet. Videre drøftes ikke sakene vedrørende leiermål i forbudne ledd da det er et fåtall av saker og det er derfor vanskelig å dra noen slutninger vedrørende skyldansvar, bøter eller utvikling i rettspraksis.

---

²⁹⁰ LR 1616-1618, Nedenes len, sakfallslisten.

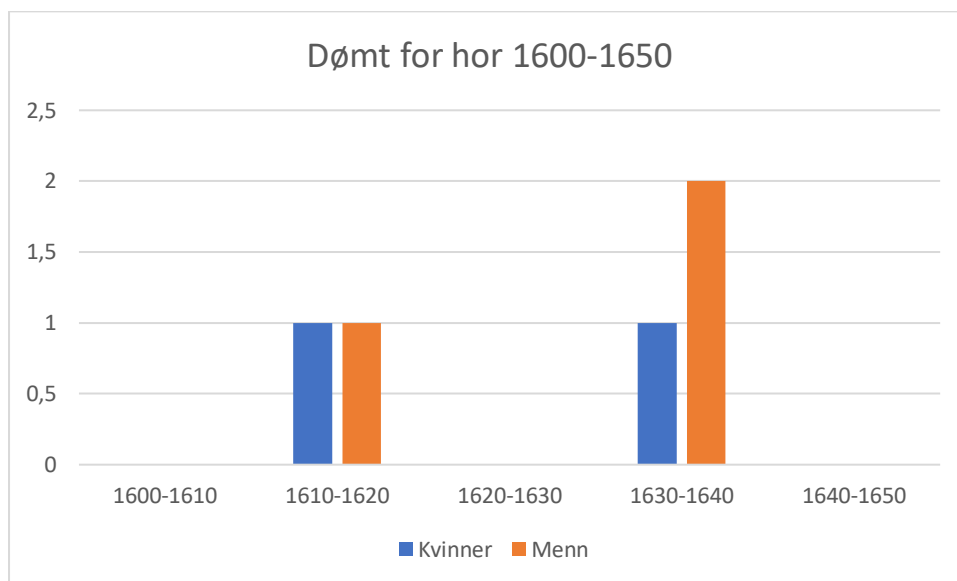
²⁹¹ Sødal 2018: 247.

²⁹² LR 1632-1634, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁹³ LR 1635-1636, Nedenes len, sakfallslisten.

3.2. Hor

Riisøy forklarer at menn hovedsakelig ble ansett som den skyldige i saker som omhandlet hor, selv om loven beskrev at både kvinner og menn skulle anses som skyldige.²⁹⁴ I Terjesen sin undersøkelse av hor i Rogaland mellom 1602-1661 viser funnene at flest menn var den gifte parten i horsaker, og at den ugifte parten sjeldent stod til ansvar. Dette førte til at flest menn ble dømt for hor.²⁹⁵ Videre viser denne undersøkelsen at mange av de dømte kvinnene ble kakstrøket,²⁹⁶ både gifte og ugifte. Terjesen mener dette trolig var fordi kvinner som hadde samleie med gifte menn ble ansett som «løsaktige» eller «horer», den siste benevnelsen kommer frem i noen saker.²⁹⁷

Tabell.4: Antall dømte for hor i Nedenes 1600-1650

I sakfallslisten 1601-1602 er en ugift kvinne dømt fordi hun «lod sig Locke af enn egtemand».²⁹⁸ Kvinnen nevnes kun ved fornavn, mens mannen nevnes ved fornavn og gårdsnavn. For dette betaler en navngitt mann, på hennes vegne, syv daler.²⁹⁹ Det er antageligvis kvinnens verge som betaler boten. I henhold til NL av 1604 var den vanligste straffen soning ved bot eller kroppsstraff. Det er derfor i tråd med lovverket at kvinnen

²⁹⁴ Riisøy 2009: 143.

²⁹⁵ Terjesen 1994: 81.

²⁹⁶ Kakstryking er en gammel straffemetode med pisk, SNL.

²⁹⁷ Terjesen 1994: 83.

²⁹⁸ LR 1601-1602, Nedenes len, sakfallslisten.

²⁹⁹ LR 1601-1602, Nedenes len, sakfallslisten.

straffes med bot. Det er en høy bot, men hor ble regnet som et alvorlig lovbrudd. For en kvinne på denne tiden tilsvarte det omtrent syv årslønner.³⁰⁰

I sakfallsliste 1606-1611 er nok en ugift kvinne dømt for hor med en gift mann.³⁰¹ Det er ikke flere horsaker fra dette året, som vil si at han ser ut til å ha forblitt ustraffet. Eventuelt så ble mange horsaker på denne tiden sonet med fogden og dermed ordnet utenfor tinget.³⁰² Det kan også ha vært tilfellet for ektemannen i denne horsaken. Den eneste som nevnes ved fullt navn er vedkommende som skal betale boten. Det står ikke noe om kvinnens relasjon til denne mannen, men sannsynligvis er det hennes verge.

I sakfallslisten 1610-1612 er en ugift kvinne dømt for hor med en gift mann. Kun kvinnen er nevnt med navn (både fornavn og patronym). Hun ble idømt en bot på seks og en halv daler. Sammenlignet med de to foregående sakfallslistene så skiller denne saken seg ut ved at kvinnen selv betaler boten. Det kan være basert på kvinnenes familiære eller økonomiske situasjon.

I sakfallslisten 1615-1617 gjelder den første seksualsaken en navngitt, gift mann som har bedrevet hor med en ikke-navngitt, ugift kvinne. For dette får han en bot på 30 daler. Denne betydelige økningen fra boten i 1601-1602 på syv daler, kan være et tegn på at seksuallovbrudd slås hardere ned på fra omkring denne tidsperioden. Samtidig er dette første sak som omtales der den skyldige part er en mann. Kanskje har dette også betydning for summen på boten. En mulig tolkning er at menns seksuallovbrudd straffes hardere, men mer sannsynlig viser det at menn generelt sett hadde bedre betalingsevne.

I sakfallslisten 1616-1618 var det en kvinne som ble dømt for hor og måtte betale 10 daler, mens en annen kvinne som er dømt for hor betaler fire daler på grunn av sin fattigdom. Det ser ut til å være økonomiske hensyn som forklarer ulikheten i beløp hva gjelder bøter. I den første saken er mannen nevnt med fornavn og gårdsnavn, men i den andre er mannen ikke

---

³⁰⁰ Sandvik 2020: 193.

³⁰¹ LR 1606-1611, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁰² Terjesen 1994: 73.

nevnt i det hele tatt. I begge disse sakene står det at kvinnene har «latt seg beligge» av ektemenn.

I 1629-1663 ble en ugift kvinne dømt for leiermål med en gift mann. Begge måtte betale boten på 20 daler. For første gang i mitt materiale er det ikke formulert slik at kvinnen har «latt seg lokke» eller «latt seg beligge». Dette tilsier at kvinnen i større grad blir ansvarliggjort i seksualforbrytelser enn i tidligere saker.

I sakfallsliste 1633-1635 ble en gift mann dømt for hor med en ugift kvinne, og måtte betale på begge parters vegne 30 daler. Denne dommen kan tolkes som en motsetning til forrige dom. Her får mannen hele den økonomiske straffen og det kan derfor også tolkes som han ilegges skyld for lovbruddet. Samtidig kan det handle om betalingsevne eller andre forhold som ikke gjøres kjent.

I sakfallsliste 1635-1636 ble en ugift mann dømt for hor. Mannen navngis og det samme gjelder ektemannen til kvinnen. Til tross for at forbrytelsen ikke kunne bevises, måtte han betale 60 daler. Dette er første sak som omhandler en ugift mann og en gift kvinne. I alle de foregående sakene er det motsatte tilfelle. Det er interessant at når kvinnen er gift så er det ektemannen hennes som navngis, istedenfor henne.³⁰³ Det at boten for en ugift mann som begikk hor med en gift kvinne er betydelig større enn alle bøtene til de ugifte kvinnene som begikk hor med gifte menn, kan tolkes som at det var ansett som mer alvorlig fordi ektemannen ble krenket. I datidens patriarkalske samfunn var kvinners seksualitet hovedsakelig menns anliggende. Dette gjorde at kvinners seksualitet var tilknyttet menns ære, og dersom mennene ikke klarte å kontrollere «sin» kvinnes seksualitet så ble mannen påført skam. Samleie med en annen manns kone var en graverende krenkelse overfor ektemannen. Konens seksualitet skulle være styrt av og tilhørte hennes ektemann. Kvinnen var ikke ansvarlig for egen seksualitet. Det var derfor en krenkelse mot ektemannen dersom en annen mann hadde samleie med konen.

---

³⁰³ LR 1635-1636, Nedenes, sakfallslisten.

Videre fremkommer en forholdsvis unik sak med en mann som har rømt fra sin kone og sine små barn med en annen kvinne, men var kommet tilbake til familien sin. Han fikk en bot på 90 daler. En mulig tolkning er at boten var så høy fordi dette ble ansett som en grov forbrytelse som måtte straffes hardt. Det poengteres at han etterlot sin kone og sine små barn, og bodde med en annen kvinne. Sakens innhold kan med andre ord tyde på at denne forseelsen ble ansett som mer alvorlig enn en «vanlig» horsak. Sammenlignet med Sandvik sin undersøkelse fra Christiania ble en kvinne dødsdømt i 1640 for å ha vært borte fra sin mann i åtte dager.³⁰⁴ Dette viser at kvinner og menn ble straffet hardt for å forlate sin ektemake. Samtidig ble kvinnen i Sandviks undersøkelse straffet hardere for å ha vært borte fra sin mann, enn mannen i den nevnte horsaken ble straffet for å ha reist bort fra sin familie og bodd med en annen kvinne. Denne saken kan derfor tolkes dithen at mannen var rik nok til å betale en skyhøy bot istedenfor å risikere å bli fredløs eller henrettet.

3.4. Blodskam

Blodskam var leiermål med personer ansett som for nært beslektet. Det skjedde en utvidelse av blodskamsdefinisjonen i 1610, som førte til at flere ble henrettet for dette i perioden 1610-1637. Straffen for blodskam kunne være formuekonfiskering, landsforvisning eller dødsstraff.³⁰⁵ Terjesen sin undersøkelse viser at de fleste blodskamssaker endte i henrettelser.³⁰⁶

I Nedenes ble fire personer dømt for blodskam i perioden 1600-1700. De ble alle dømt til dødsstraff og henrettet. Alle fire sakene er i lensregnskapet 1626-1627.³⁰⁷ Beskrivelse av de involverte personene foreligger ikke. Det er ikke mye å konkludere med basert på så lite kildemateriale, men disse fire sakene bekrefter at blodskam som regel førte til henrettelser. Tidsperioden sakene forekommer er da blodskamsdefinisjonen var på sitt videste, og flere ble dømt for dette. Om det var flere som begikk blodskam eller om økning i antall straffede for blodskam i denne perioden er et resultat av den utvidede definisjonen på blodskam, vites ikke.

---

³⁰⁴ Sandvik 2002: 89.

³⁰⁵ Sødal 2010: 114.

³⁰⁶ Terjesen, 1994: 116.

³⁰⁷ LR 1626-1627, Nedenes len, kvittering i vedlegg 15.

3.5.Manglende saker: Skambelagte og tiet i hjel?

Det er ingen som er dømt for hverken sodomi eller voldtekt i Nedenes på 1600-tallet. Det kan bety at disse sakene ikke forekom i dette området i den gitte tidsperioden, men det kan også være andre grunner til at ikke noen ble dømt for disse sakstypene. Det vil kort drøftes om mulige grunner til dette for begge lovbruddene.

3.5.1. Sodomi

Sodomi, eller menn som hadde seksuell omgang med andre menn, ble forbudt i NL av 1687.³⁰⁸ Ifølge Teige var den korte lovteksten sannsynligvis fordi folk ikke skulle vite om slike ting.³⁰⁹ Allerede på 1100-tallet ble det innført bestemmelser mot seksuell omgang med dyr eller andre menn. Straffen for dette var fredløshet.³¹⁰ I Magnus Lagabøtes Landslov av 1274 er ikke sodomi eksplisitt nevnt.³¹¹ Fra reformasjonen frem til 1680-tallet forelå det ikke eksplisitte lover vedrørende hvordan homofile handlinger skulle straffes. I slike saker ble Bibelen brukt som lovgrunnlag.³¹² Likevel finnes det bestialitetssaker på 1600-tallet i Danmark som endte med dødsdom. Vanligvis var grunnlaget for slike straffer, dersom det ikke var i lovverket, at det var i tråd med Guds lov. I Mosebøkene er det foreskrevet dødsstraff for seksuell omgang med dyr. Det ble også vist til lovsamlingen *Constitutio Criminalis Carolina* som var gjeldende i det tysk-romerske riket fra 1532. I denne straffeloven var dette karakterisert som «straff for ukyskhets mot naturen».³¹³ Uttrykket «mot naturen» er hentet fra kristen filosofi. Mange steder i Europa var straffen for sodomi henrettelse ved å bli brent på bålet. Dyrene i sodomisaker ble også brent på bålet.³¹⁴

I Danmark-Norge er det kun tre saker på 1600-tallet der menn ble etterforsket for homoseksuelle handlinger. I den første saken foreligger det ikke noen dokumentert begrunnelse, men to menn ble brent på bål med kun en måneds mellomrom, som gjør sodomi til en nærliggende forklaring. De to neste sakene der det muligens er snakk om seksuell omgang mellom menn, eller forsøk på dette, så er det overgrepssituasjoner i militær

---

³⁰⁸ «Omgængelse, som er imod naturen, straffes med bål og brand.», NL 6-13-15.

³⁰⁹ Teige 2008: 276.

³¹⁰ Teige 2008: 272.

³¹¹ Teige 2008: 272.

³¹² Teige 2008: 274.

³¹³ Teige 2008: 273.

³¹⁴ Teige 2008: 273.

sammenheng.³¹⁵ Viskum har dokumentert minst 80 saker i Norge vedrørende seksuelt overgrep på dyr i perioden 1687-1842. Han fant ingen saker før 1702.³¹⁶ Ola Teige fant en homofilisak, men ikke helt sodomisak, i 1693 i Kragerø. Mannen ble dømt til fengsel og kakstryking.³¹⁷ Det som skiller denne saken fra vanlig rettspraksis er at det ikke foreligger noen beskrivelse av handlingene som gjerningsmannen dømmes for, men det kommer frem for retten at han og en annen mann har bedrevet usømmelig, seksuell atferd sammen. I tillegg blir det skrevet at det var en synd som ikke burde nevnes for å ikke vanhellige andres ører. Han ble ikke dømt i henhold til noen spesifikk lov.³¹⁸ Trolldom blir brukt som en mulig begrunnelse for ugjerningen.³¹⁹ Det at ugjerningen ikke er beskrevet eller omtalt som sodomi tolker Teige dithen at de spesifikke handlingene skulle holdes utenfor rettsprotokollene for å berge vedkommendes liv, unngå oppmerksomhet eller begge deler.³²⁰

Hvorfor er det ingen sodomi- eller bestialitetssaker i Nedenes i perioden 1600-1700? Det kan skyldes at seksuell omgang mellom personer av samme kjønn ble rettsforfulgt i større grad i Nordvest-Europa etter 1720. Dette forklarer ikke fraværet av sodomi- og bestialitetssakene.³²¹ En tolkning kan være at styresmaktene i Danmark-Norge søkte å fortie slike saker, som det var knyttet så stor synd og skam til.³²²

3.5.2. Voldtekt

Det var ingen dokumenterte voldtektssaker i Nedenes på 1600-tallet. På den tiden måtte en kvinne kunne bevise voldtekten dersom hun ikke hadde vitner. Hvordan kunne vedkommende bevise voldtekt på den tiden? For å bevise en voldtekt og få saken for retten måtte det sannsynligvis fremvises blod og andre skader som følge av voldelig overgrep. Dette ekskluderer saker der voldtekten var mindre voldelig. I tillegg måtte kvinnen i retten og forklare overgrepet, noe som gjorde det kjent at hun ikke lenger var jomfru. Dette svekket ekteskapsutsiktene hennes betraktelig, selv om hun ikke villig hadde gitt fra seg jomfrudommen. Det kan være rimelig å anta at det var belastende å skulle fortelle om

---

³¹⁵ Teige 2008: 274.

³¹⁶ Teige 2008: 276.

³¹⁷ Teige 2008: 277.

³¹⁸ Teige 2008: 278.

³¹⁹ Teige 2008: 279.

³²⁰ Teige 2008: 281.

³²¹ Teige 2008: 282.

³²² Teige 2008: 282f.

hendelsen foran lagrettemennene. Kan definisjonen på voldtekt også ha endret seg? Hvor mange kvinner hadde ufrivillig samleie i tidlig moderne tid som vi i dag ville kalt voldtekt, men som på den tiden falt innunder kategorien leiermål? Det kan tenkes at for eksempel tjenestepiker på gårder muligens ikke hadde en posisjon der de kunne si nei til en mann i høyere posisjon, som husbonden.

Ekteskapsordinansen av 1582 spesifiserer at menn skal straffes dersom de voldtar «en ærlig møy eller enke».³²³ I NL av 1604 og 1687 skulle ikke kvinnens rykte lenger ha betydning i voldtektssaker. Det kan likevel tenkes at kvinnens rykte hadde innvirkning på deres troverdighet. Men også for kvinner generelt kunne det være risikabelt å anklage en mann for voldtekt. Et forhold var at det ville være vanskelig å få mannen stilt for retten og dømt. Enda mer var tapet av ære og den stigmatiseringen som fulgte en voldtektsanklage for kvinnen.

3.6. Fra «krenket møy» til «løsaktig kvinnfolk» - rykte og omtale

I NL av 1604 er det straffbart for en mann å sette ut falske rykter om utenomekteskapelig samleie.³²⁴ Dersom en mann fortalte at han hadde hatt samleie med en kvinne, utenfor ekteskapet, og dette ikke kunne bevises, skulle han betale en bot som om han har «beligget en møy eller kvinne».³²⁵ Dette ville sannsynligvis i stor grad være med på å beskytte kvinners rykte da det ga store konsekvenser å «skryte på seg» samleie.

I Nedenes ble to menn dømt for å ha beskyldt to kvinner for løst leiermål, uten at mennene kunne bevise det. Den første saken er i sakfallslisten 1631-1633, der ble mannen idømt en bot på 20 daler for «leiermålsbeskyldning». Den neste saken er å finne i sakfallslisten 1647-1649, der mannen blir idømt en bot på to daler. I henhold til NL av 1604 så skulle mennene blitt dømt som om de selv hadde begått leiermål.³²⁶ Ut ifra tiden da sakene fant sted skulle begge mennene blitt dømt til bøter på 12 daler for løst leiermål i henhold til forordningen av 1617.³²⁷ Bøtene til mennene er fryktelig ulike, uten at det foreligger noen beskrivelse i sakene som

---

³²³ Ekteskapsordinansen av 1582 (gjeldende for Norge fra 1589), Om Jomfrukrenckere.

³²⁴ NL av 1604, 3-13-25.

³²⁵ NL av 1604, 3-13-25.

³²⁶ NL av 1604, 3-13-25.

³²⁷ Forordningen om løsaktighet av 1617.

indikerer hvorfor. I det første tilfellet er mannen idømt en mye høyere bot enn om han hadde begått løst leiermål. Den høye boten kan tyde på hvor viktig det er var å straffe menn som på uriktig grunnlag satte ut rykter om samleie med ugifte kvinner, noe som sterkt påvirket kvinnens ære og utsikter til ekteskap. Lovene formidler hvor viktig det var at kvinner hadde godt rykte dersom de skulle beskyttes av loven i seksualsaker. I tillegg påpeker Telste at på denne tiden var kvinner rammet av bygdesladder i større grad enn menn.³²⁸ Dette påvirket i stor grad kvinnens sosiale liv, og bygdesladderene kunne føre til at kvinnen fikk dårlig rykte som fikk store konsekvenser for ekteskapsutsikter og rettsvern. Dersom vi tar den andre boten i betraktning på bare to daler, så blir dette resonnementet vanskeligere å bevise. Det som kan være tilfellet er at kvinnen i den første saken i utgangspunktet har vært oppfattet som en mer ærbar kvinne enn i den andre saken. Da vil slike anklager ha større innvirkning på livet til den kvinnen som oppfattes som mest ærbar i utgangspunktet, og de rettslige konsekvensene for mennene kan ha blitt gradert deretter.

Viktigheten av å straffe menn som fortalte andre at de hadde hatt samleie med ugifte kvinner, uten at dette kunne bevises, viser hvor avgjørende ære var i samfunnet på den tiden. Den kristne fromheten på 1600-tallet var tett tilknyttet ære, og dersom noen falt utenfor denne fromheten bar det fort med seg skam. En ugift kvinne hadde sin ære i behold dersom hun hadde møydommen sin. Dersom hun ikke hadde denne lenger så var hun ikke ærbar.

På 1500- og 1600-tallet var ære like mye knyttet til familien som individet. Det var familiens ære som stod på spill. Dersom noen ytret fornærmende ord til en person så var dette en fornærmelse mot hele familien. Samtidig søkte myndighetene alt på 1100- og 1200-tallet å individualisere straffeansvaret, ikke minst av praktiske grunner. Det ble lettere å plassere skyld og ansvar. Men det var også av allmennpreventive grunner. Dersom fornærmelsen innebar kriminelle anklager som «hore», «heks» eller «tyv» gikk den fornærmede parten til retten, og den anklagende fikk muligheten til å bekrefte sine ord eller akseptere straffen som ellers ville truet offeret av anklagen.³⁵² Endringene på 1600-tallet bidro til å svekke familiens makt.³⁵³ Gjorde disse endringene ære mindre viktig i samfunnet?

---

³²⁸ Telste 1991: 258.

Før 1617 var det en krenkelse mot en kvinne å ha samleie med henne uten å gifte seg med henne etterpå.³²⁹ Mannen som utførte denne handlingen var den krenkende parten, og kvinnen den krenkede. Dette var altså en ærekrenkelsessak. Hvorfor var det viktig? NL av 1604 understreker at mannen skulle gifte seg med henne eller betale erstatning fordi han hadde forspilt hennes ekteskapsutsikter.³³⁰ En ærekrenket kvinne hadde altså dårligere ekteskapsutsikter. Dette hadde enorme sosiale konsekvenser for kvinnen. Hovedsakelig kunne det virke som en personlig krenkelse, men dette var fremdeles en tid der ære var et familieanliggende. Det hadde dermed også konsekvenser for familien til kvinnen.

Ære var et sentralt element i relasjonen mellom mann og kvinne. Dette skapte en sosial nødvendighet for en kvinne til å forbli oppfattet som en ærlig kvinne og ikke løsaktig. I følge Telste innebærer æresdiskusjonen at menns ære er definert i forhold til hvordan de klarer å kontrollere kvinners seksualitet. Dersom en kvinne har mistet sin dyd blir også mannen skambelagt. I forbindelse med dette har æresbegrepet blitt delt opp slik at menn har ære og kvinner har skam. Dette mener Telste er overførbart til Norge på 1600-tallet der menn også ble krenket dersom kvinner i familien eller husstanden hadde utenomekteskapelig samleie.³⁵⁴ Ære er et begrep i stadig endring, og hva som ligger i begrepet kommer an på sosial stand, kultur og kjønn.³⁵⁵ Følgelig kan ære ha innebefattet ulike aspekter for menn og kvinner på 1600-tallet. Generelt for menn og kvinner så betydde tap av ære ekskludering fra fellesskapet. Det innebar et tap av muligheter som å være fadder og møte i retten for andre, og ifølge Tage Holmboe var det vanskelig for en æreløs person å ernære seg på lovlig vis.³³¹

Før 1600-tallet måtte menn som hadde hatt utenomekteskapelig samleie med en kvinne gifte seg med henne eller betale bot til familien for å gjenopprette kvinnens ære.³⁵⁷ Dette ble også beholdt i NL av 1604 der 6-13-4 ligner svært på bestemmelsen om «jomfrukrenkere» i ekteskapsordinansen av 1582.³³² Forskjellen er at etter 1604 kunne saken løses ved at mannen giftet seg med kvinnen han hadde begått utenomekteskapelig samleie med. Dette skaper et paradoks der det var forbudt med lov med førekteskapelig samleie, samtidig som slike situasjoner, ved lov, kunne løses ved at paret giftet seg.³⁵⁸ Det er ikke en personlig, krenket

---

³²⁹ Forordningen om løsaktighet av 1617.

³³⁰ NL av 1604, 3-13-3.

³³¹ Holmboe 1961: 70.

³³² NL av 1604, 6-13-4.

stolthet som forsvares på tinget i ærekrenkelsessaker, men den fornærmedes sosiale tilhørighet. Dette gjorde det det nødvendig å gjenopprette æren innenfor en av de få formene for offentlighet som bondesamfunnet hadde, nemlig bygdetinget.³⁵⁹

Et annet viktig element er det at kvinnene ofte forblir navnløse i leiermålssaker i første halvdel av 1600-tallet. Hovedsakelig virker dette til å være fordi det er mannen som ansees som den som har begått den kriminelle handlingen, og at kvinnen derfor bare er den fornærmede part i disse sakene. Men når kvinner omtales som datter ellet tjenestepike, forteller det om at kvinners ære fremdeles ble knyttet til menn, som fedre og husband.

3.7 Bygdenormene holder stand

Min statistikk over seksualsaker i Nedenes viser at langt flere menn enn kvinner ble straffet i saker som gjaldt løst og ekte leiermål i første halvdel av 1600-tallet. Før forordningen av 1617 er det naturligvis ingen dømte kvinner i saker om løst og ekte leiermål. Det er likevel påfallende at etter 1617 – det vil si årene 1619-1629 - ble fire kvinner dømt for løst leiermål. Etterfulgt av et tiår der ingen kvinner ble dømt for løst leiermål. Det viser at de lokale myndighetene i Nedenes forsøkte å gjennomføre den nye forordningen i en kort periode, før de ga opp, trolig etter sterk motstand fra lokalsamfunnene. Dette skiller seg fra de andre undersøkelsene som er gjort av rettspraksis i seksualsaker i denne tidsperioden som viser at kvinner ikke ble dømt for løst eller ekte leiermål før 1650. Selv med innskjerping i lov og rettsforfølgelse fra staten så ble det inngått kompromiss i så stor grad at svært få kvinner i forhold til menn ble dømt for løst leiermål. Samtidig viser min oversikt at lokale myndigheter i sin rettspraksis måtte tilpasse seg bygdefolkets normer. På den andre siden må vi se den gradvise økningen av bøtestraffene som uttrykk for ønske fra myndighetenes side om å gjennomføre bøteregulativene i forordningen av 1617.

Bøtene fortsetter å variere for leiermålssakene selv etter forordningen av 1617, men begynner fort å stabilisere seg på 12 daler for løst leiermål for menn, seks for kvinner, og to daler i bot for menn i saker med ekte leiermålssaker. Det viser seg først å være en svak overvekt av menn som dømmes for løst leiermål i de påfølgende årene etter innføringen av forordningen i 1617. Deretter ble menn enerådende i bøtesaker for løst leiermål. I de ekte leiermålssakene er

eksklusivt menn som blir dømt. En endring som inntreffer raskt i sakfallslistene i Nedenes etter 1617 er at kvinnene navngis i mye større grad og første kvinne dømmes for løst leiermål allerede i sakfallslisten 1619-1621. Det er til sammen syv kvinner som dømmes for løst leiermål i perioden 1619-1643. Dette viser noe nytt sammenlignet med funnene til Sandvik³³³ og Sogner³³⁴. Begge hevder at kvinner i saker som gjaldt løst leiermål nærmest ikke eller ikke ble bøtelagt før midten av 1600-tallet.³³⁵ I motsetning til dem viser Terjesen sin undersøkelse av løst leiermål at i Rogaland i første halvdel av 1600-tallet så ble 530 menn ble dømt, 18 kvinner og 22 menn og kvinner som begge ble dømt for samme lovbrudd.³³⁶

Funnene mine underbygger inntrykket av at staten både søkte maktstrategier (maktstatsperspektivet) ved å høyne bøtene, samt strategier rundt interaksjon (interaksjonsperspektivet) der dialog og kompromisser inngikk. Ikke minst måtte myndighetene akseptere skikken med at bygdefolk anså trolovelse som starttidspunktet, og innfinne seg med det patriarkalske systemet som knytter kvinners ære til menns ansvar og ære.

---

³³³ Ifølge Sandvik var det omtrent bare menn som betalte leiermålsbøter frem til midten av 1600-tallet, Sandvik 2020: 193.

³³⁴ Ifølge Sogner et. al. så ble kvinner ansvarliggjort ved utenomekteskapelig seksuelt samkvem, men begynte ikke å betale bøter før rundt midten av 1600-tallet. De påstår at menn alene betalte bøtene, og dette var fordi de nye lovene brøt med det tradisjonelle synet på at kvinner ikke var ansvarlige i slike saker. Sogner, S. et al., 2000: 174.

³³⁵ Sandvik 2020: 193 & Sogner et al. 2000: 174.

³³⁶ Terjesen 1994: 64.

4. Seksualsakene mellom gammel og ny rettskultur 1650-1700

Temaet for dette kapitlet er i hvilken grad den gamle rettskulturen ble avløst av en ny rettskultur, særlig i saker som gjaldt løst og ekte leiermål. En ny rettskultur vil i dette tilfellet komme til uttrykk ved at også kvinner blir dømt for løst leiermål, og etter 1687 ble gjort straffeansvarlig på samme måte i ekte leiermål.³³⁷ En slik praksis vil signalisere at myndighetene ønsker å styrke kirkelig vigsel som eneste sanksjonering av ekteskap mellom mann og kvinne, og søker å svekke eller avskaffe ekteskapet som et resultat av privat avtale mellom familier ved festerøl og trolovelse. En slik praksis er også en markering av at kvinner skal betraktes som egne rettssubjekter i alle former for leiermål, og må sees som uttrykk for at staten søker ytterligere kriminalisering av seksuallovbrudd. Spor av den gamle rettskulturen ville manifestere seg i at menn fortsatt betalte bøter alene i både saker vedrørende løst leiermål og ekte leiermål gjennom hele perioden. Dette understreker at ekteskapet fortsatt sees som en privatrettslig kontraktuell institusjon, og at den patriarkalske forståelsen lever videre i og med at kvinners handlinger, ære og status forvaltes av menn, og at menn blir gjort ansvarlig for kvinners lovbrudd. Mer konkret berører dette analysegrepet følgende spørsmål:

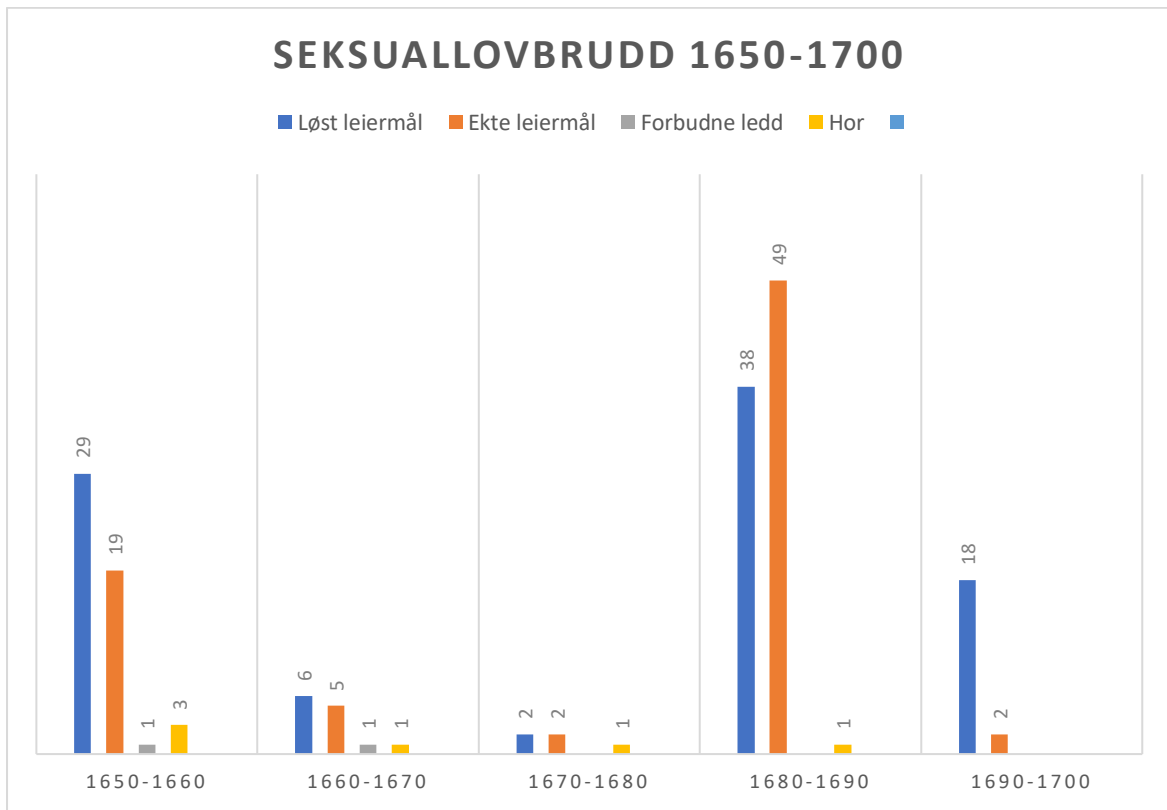
Hvordan ble leiermålssakene dømt i siste halvdel av 1600-tallet? Hvor mange leiermålssaker var det i siste halvdel sammenlignet med første? Var det flere løse eller ekte leiermål? Ble flere kvinner dømt slik loven tilsa at de skulle? Førte kriminaliseringen av leiermål til at folkets normer endret seg slik at det ble færre lovbrudd av slik karakter? Kan det sies å ha skjedd en fullført kriminalisering av leiermål i siste halvdel av 1600-tallet?

Allerede her skal vi foregripe at det skjedde en markant nedgang i saker vedrørende løst leiermål i perioden 1650-1700, samtidig som tallet på saker vedrørende ekte leiermål økte. Et annet hovedresultat er at tiden etter 1650 markerte et skifte i rettspraksis i den forstand at kvinner også ble dømt for løst leiermål, samtidig som menn i noen tilfeller betalte hele boten alene i slike saker. Mer viktig er likevel at menn i stadig mindre grad ble straffeforfulgt og dømt for løst leiermål, mens kvinner i økende grad måtte betale boten alene. Funnene som skal presenteres, antyder både brudd og kontinuitet. Det ble et større samsvar mellom lov og

---

³³⁷ NL av 1687, 6-13-1.

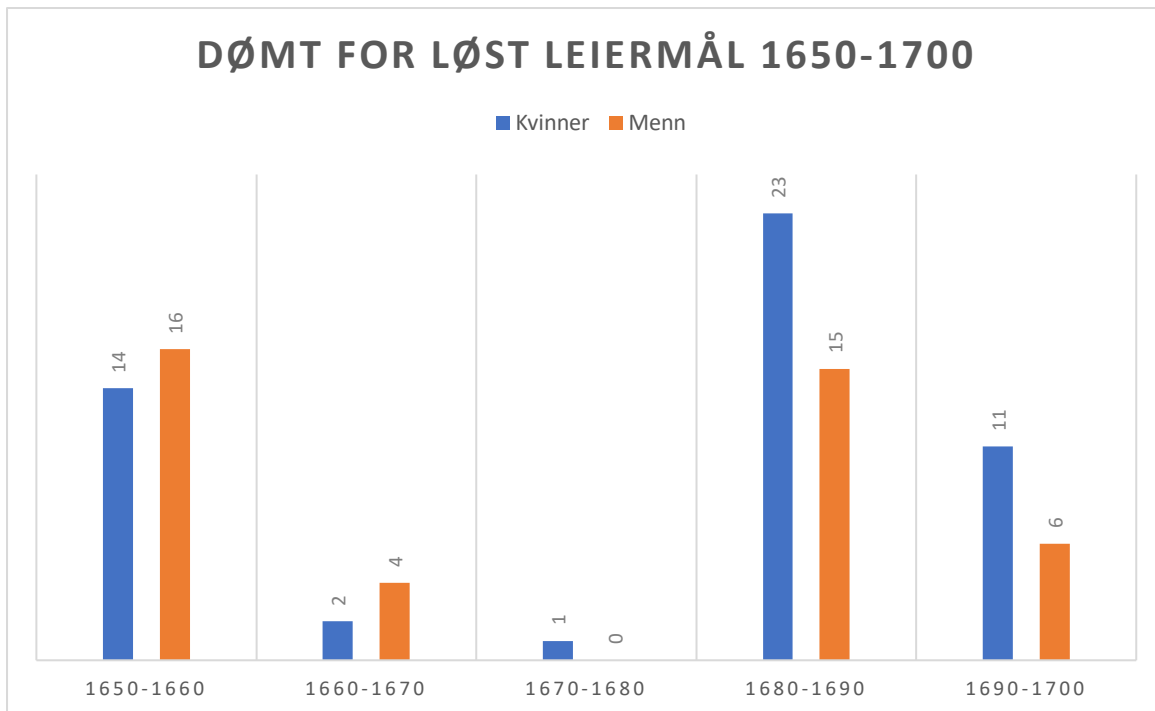
rettspraksis. Imidlertid kom skikken med å betrakte festerøl og trolovelse som begynnelsen på samliv og ekteskap til å overleve de formelle rettsnormene.

Tabell.5: Antall dømte for seksuallovbrudd i Nedenes 1650-1700

4.1. Leiermål: Fullført kriminalisering?

I perioden 1651-1700 var det 68 løse og 79 ekte leiermålssaker, i kontrast til 50 år før der det var 105 løse og 33 ekte leiermålssaker. Totalt sett var det 138 leiermålssaker 1600-1650 og 147 leiermålssaker mellom 1650-1700. Det var med andre ord flere saker totalt i siste halvdel av 1600-tallet. Men det skjedde en endring fra en stor overvekt av løse leiermålssaker til en litt større overvekt av ekte leiermålssaker i siste halvdel av 1600-tallet.

Tabell.6: Antall dømte for løst leiermål 1650-1700.

Merk! I Nedenes er sakfallstene mellom 72-79 forpaktet.

Allerede i sakfallstene 1651-1653 vises det at standardiseringen av bøter begynte å bli rettesnoren i rettspraksis. Det er totalt tre saker med ekte leiermål, alle mennene ble bøtelagt med 11 mark.³³⁸ Det var standardboten for dette lovbruddet, stadfestet i forordningen om løsaktighet.³³⁹ Neste leiermålssak var en sak vedrørende løst leiermål der mannen ble bøtelagt for seg og på vegne av kvinnen han begikk leiermål med. Boten var på 16 daler, noe som var litt under standardboten siden mannens bot skulle vært 12 daler og kvinnens seks daler. Denne saken er interessant da den på mange måter ligger i grenseland mellom norm og lov. I dette tilfellet er ikke mannen kun dømt for sitt eget leiermål, men også for kvinnens. Kvinnen ble på sett og vis ansvarliggjort ved at hennes bot også blir tillagt mannen, samtidig så er det han som blir bøtelagt for hennes lovbrudd. Ved forordningen av 1617 skulle kvinner personlig ansvarliggjøres for løst leiermål. I dette tilfellet ble kvinnen dømt, men mannen er ansvarlig for hennes bot.³⁴⁰

³³⁸ LR 1651-1653, Nedenes len, sakfallstene.

³³⁹ Forordningen om løsaktighet av 1617.

³⁴⁰ Forordningen om løsaktighet av 1617.

I sakfallslisten 1652-1655 er det flere saker vedrørende ekte leiermål der alle mennene blir idømt standardboten på 11 mark. Dernest er det en sak med løst leiermål der en mann blir idømt standardboten på 12 daler.³⁴¹ Forskjellen i disse bøtene viser tydelig viktigheten av å styrke ekteskapet via lovgivning og rettspraksis.

I sakfallslisten 1654-1656 er det enda en mann som er dømt til å betale både sin og kvinnens bot for løst leiermål.³⁴² Denne boten er på 18 daler, med andre ord mannens standardbot på 12 daler pluss kvinnens standardbot på seks daler. Igjen ser vi at kvinnen ble gjort ansvarlig ved at hennes overtredelse også bøtelegges, men det var mannen som måtte betale for begge. En måte å tolke denne straffelovgivningen på er at det var et uttrykk for et kompromiss mellom bygdenormer og lovgiving. Bygdenormene tilsa at kvinner ikke var skyldige, mens lovgivingen ansvarliggjorde kvinner i slike saker. Ellers er det flere saker med ekte leiermål der menn idømmes standardboten på 11 mark, og to saker med løst leiermål der mennene idømmes standardboten på 12 daler. En av kvinnene i disse sakene nevnes ved navn.³⁴³

I sakfallsliste 1654-1658 er en mann dømt til en bot på 12 daler for løst leiermål. Kvinnen er også nevnt ved navn.³⁴⁴ Dette er i samsvar med utviklingen i rettspraksis der stadig flere kvinner navngis, særlig etter 1650. Foreløpig samsvarer rettspraksis etter 1650 i mye større grad med lovgivningen med tanke på bøtesatsene.

I sakfallsliste 1655-1657 er en kvinne idømt en bot på fire daler for løst leiermål. Mannen er ikke dømt fordi han er i militæret.³⁴⁵ Menn ble i utgangspunktet ikke fritatt for sivil straff for løst leiermål før 1671.³⁴⁶ Dette gjør denne saken ekstra interessant. Hvorfor slapp denne mannen bot? Begrunnelsen for å fritta soldater for sivil straff var deres manglende

---

³⁴¹ LR 1652-1655, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁴² LR 1654-1656, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁴³ LR 1654-1656, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁴⁴ LR 1654-1658, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁴⁵ LR 1655-1657, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁴⁶ Telste 1993: 64.

betalingsevne.³⁴⁷ Presiseringen om at han var i militæret kan derfor vise til at han fritas for bot basert på sin økonomiske situasjon.

I sakfallsliste 1657-1659 er en mann dømt «etter sin formue» til åtte daler i bot for løst leiermål. En soldat er idømt 10 daler i bot for løst leiermål.³⁴⁸ Hvorfor denne soldaten ble dømt og ikke soldaten i forrige sakfallsliste er interessant. Kanskje handlet det igjen om betalingsevne. Det kan tenkes at denne soldaten hadde en bedre økonomi enn soldaten i foregående sakfallsliste. Eller så kan det tenkes at det har noe å gjøre med mennenes rykte eller anseelse. Boten på 10 daler istedenfor standardboten kan henge sammen med det faktumet at han var soldat og ikke hadde økonomisk evne til å betale 12 daler i bot, om han så hadde en noe bedre økonomisk situasjon enn den forrige omtalte soldaten.

I sakfallsliste 1659-1660 er en mann idømt en bot på 12 daler for løst leiermål. Begge er navngitt, og kvinnen er også dømt til en bot på tre daler. Det står at hun ga «etter sin formue», som viser at hennes redusert bot var på grunn av hennes økonomisk situasjon.³⁴⁹ Videre ble tre menn dømt for løst leiermål der de to første betalte lavere bøter, en på syv daler og en på 11 mark, der de også betalte «etter sin formue».³⁵⁰ Den tredje mannen betalte standardboten på 12 daler.³⁵¹ Det at mennenes bøter varierte i så stor grad, viser at selv om rettspraksis tilpasset seg den nye lovgivningen, så var det fremdeles rom for forhandling der personers økonomiske situasjon ble tatt i betraktning. Alle kvinnene som ikke ble dømt er også navngitt. Det er flere saker vedrørende ekte leiermål der alle mennene ble idømt bøter på 11 mark.³⁵²

I sakfallsliste 1659-1661 er en kvinne idømt en bot på seks daler for løst leiermål. Mannen er også navngitt og det står at han nektet for å ha begått leiermål.³⁵³ Kan det være derfor kun kvinnen ble dømt? Det står også i utgiftslisten i dette lensregnskapet om en kvinne som ble

---

³⁴⁷ Telste 1993: 64.

³⁴⁸ LR 1657-1659, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁴⁹ LR 1659-1660, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁵⁰ LR 1659-1660, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁵¹ LR 1659-1660, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁵² LR 1659-1660, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁵³ LR 1659-1661, Nedenes len, sakfallslisten.

kakstrøket for tredje gangs løst leiermål.³⁵⁴ Dette viser at tredje gangs leiermål ble straffet i tråd med lovverket.

I sakfallsliste 1661 er en mann og en kvinne dømt for løst leiermål med hverandre. Boten er på 18 daler som tyder på at de begge er idømt standardboten, 12 daler for mannen og seks daler for kvinnen.³⁵⁵ I en løs leiermålssak var det fremdeles ikke vanlig at begge parter ble dømt. I henhold til lovgivningen skulle begge dømmes fordi de var strafferettslig ansvarlige, men rettspraksis avviker fra dette. Det har tidligere vært tolket som at parten som ble dømt ble ansett som ansvarlig i den aktuelle saken. Dette kan ha vært mer i tråd med det gamle systemet, mens rettspraksis her viser endring mot å være i samsvar med lovgivningen.

I sakfallsliste 1662-1663 er det flere menn som er idømt bøter på 11 mark for ekte leiermål. I tillegg er en kvinne dømt for løst leiermål med «en bortløpet soldat».³⁵⁶ Dette viser til at soldaten rømte etter hendelsen. For dette må hun betale seks daler. En mann er idømt 12 daler for løst leiermål med en kvinne som er navngitt.³⁵⁷

I sakfallsliste 1664-1666 er en mann er idømt 12 daler for løst leiermål med en kvinne som er navngitt. Det at kvinnen navngis selv om hun ikke er den dømte part ble gradvis mer vanlig i rettspraksis etter 1650.³⁵⁸ Denne saken bekrefter denne tendensen, og med det den individualiseringsprosessen som skjedde for kvinner utover 1600-tallet.

I sakfallsliste 1667-1669 er det først en sak der mannen og kvinnen ble dømt til å betale 18 daler til sammen for løst leiermål.³⁵⁹ Med andre ord ble de tildømt standardbøtene på 12 daler for menn og seks daler for kvinner. Foreløpig er det færre seksualsaker per sakfallsliste etter 1650 enn i årene før. Dette kan vise at folket i større grad føyde seg etter den nye lovgivningen.

---

³⁵⁴ LR 1659-1661, Nedenes len, utgiften og vedlegg lit. B.

³⁵⁵ LR 1661, Nedenes, sakfallslisten.

³⁵⁶ LR 1662-1663, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁵⁷ LR 1662-1663, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁵⁸ FR 1664-1666, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁵⁹ FR 1667-1669, Nedenes amt, sakfallslisten.

I sakfallsliste 1670-1671 er det en kvinne som er dømt for løst leiermål og må bøde seks daler.³⁶⁰ Dette bekrefter tolkningen om at vanligvis ble en part dømt for løst leiermål. Det har vært påvist unntak der begge parter er dømt for løst leiermål med hverandre, men slik som i denne sakfallslisten der kun en kvinne er dømt for løst leiermål, viser seg fremdeles å være mest vanlig i rettspraksis. Dernest er to menn dømt for ekte leiermål. Begge idømmes bøter på to daler.³⁶¹ Videre er sakfallslistene forpaktet for årene 72-79 i Nedenes. Dette gjør at utvikling og tendenser i seksuallovgivning og rettspraksis for 1670-årene ikke kan drøftes eller analyseres.

Neste sakfallsliste er 1680-1682. I denne sakfallslisten er majoriteten av sakene ekte leiermål. Alle mennene betaler standardboten på 11 mark. Det er en mann og en kvinne som er dømt for løst leiermål med hverandre. Også disse tildømmes standardbøtene for menn og kvinner, henholdsvis 12 og seks daler. Det er flere kvinner enn menn som er dømt for løst leiermål. I et av tilfellene spesifiseres det at hun har begått leiermål med en soldat, som på den tiden var fritatt fra sivil straff for leiermål. Alle kvinnene ble tildømt standardboten på 6 daler. Det samme er tilfelle for alle mennene som ble tildømt standardboten på 12 daler, med unntak av en mann som ble tildømt en bot på syv daler for løst leiermål. Hvorfor han fikk lavere bot spesifiseres ikke.³⁶²

I sakfallsliste 1683 er seks menn tildømt to daler og en mark i bøter for ekte leiermål. Neste sak er en mann som er dømt til å betale syv daler og to mark for løst leiermål.³⁶³ Det utdypes ikke hvorfor boten hans er redusert, men trolig skyldtes dette hans manglende betalingsevne. Videre er tre menn samt fem kvinner tildømt til å betale standardbøtene for løst leiermål. Det var altså en svak overvekt av kvinner som ble dømt for løst leiermål.³⁶⁴ Overvekten av kvinner som dømmes for løst leiermål skyldtes trolig en kombinasjon av soldatenes fritagelse fra straff fra 1671 og at forordningen av 1617 trådte sterkere inn i rettspraksis ved at kvinner ble ansvarliggjort for løst leiermål.

---

³⁶⁰ FR 1670-1671, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁶¹ FR 1670-1671, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁶² FR 1680-1682, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁶³ FR 1683, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁶⁴ FR 1683, Nedenes amt, sakfallslisten.

I sakfallsliste 1684-1686 er først tre menn idømt bøter på ni mark for ekte leiermål. Videre er tre menn og tre kvinner tildømt standardbøtene for løst leiermål med hverandre.³⁶⁵ Dette er i tråd med lovgivningen, som tilsier at begge parter er ansvarlige ved løst leiermål. Likevel har sjeldent begge partene blitt dømt, men det kan tyde på at rettspraksis begynner å samsvare med lovgivningen. Deretter ble to menn dømt for løst leiermål og måtte betale standardboten. Videre ble en kvinne dømt til å betale standardboten for løst leiermål.³⁶⁶ Da både de dømte mennene og den dømte kvinnen navngis vises det at kvinnens leiermål ikke var begått med noen av de dømte mennene. I disse tilfellene er altså kun en part i hver leiermålssak dømt. Åtte menn er dømt til å betale to daler og en mark for ekte leiermål. En mann er idømt en bot på to daler og 24 skilling for ekte leiermål. I denne sakfallslisten er det en overvekt av kvinner og menn som begge er dømt i samme sak vedrørende løst leiermål.³⁶⁷ Dette er et sjeldent tilfelle i mitt materiale der kun en part er dømt i majoriteten av sakene.

I sakfallsliste 1687-1689 er det igjen en sak der en mann ble idømt en bot på 18 daler for å bøte for løst leiermål for han selv og kvinnen som begikk leiermålet.³⁶⁸ Det at mannen betalte begge bøter har gått igjen flere ganger etter 1650.

I sakfallsliste 1690 er et kun to menn som ble dømt for ekte leiermål. Disse ble idømt en bot på tre daler og 36 skilling.³⁶⁹ I 1687 ble kvinner også ansvarliggjort for ekte leiermål, og standardboten økte til tre daler og 36 skilling.³⁷⁰ Kvinnene er ikke dømt i de ekte leiermålssakene i denne årgangen, som kan vise til at lovgivningen strider mot bygdenormene. Derimot ble de nye bøtesatsene tatt i bruk.

I sakfallsliste 1691-1692 er det en mann og en kvinne som er idømt standardbøtene på 12 og seks daler for løst leiermål. Videre ble en kvinne idømt en bot på seks daler for løst leiermål. I tillegg er en mann dømt til å betale 18 daler for seg og kvinnen som har begått løst leiermål

---

³⁶⁵ FR 1684-1868, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁶⁶ FR 1684-1686, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁶⁷ FR 1684-1686, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁶⁸ FR 1687-1689, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁶⁹ FR 1690, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁷⁰ NL av 1687, 6-13-1.

fordi han lovet henne ekteskap og ikke holdt dette løftet.³⁷¹ Selv om det finnes tilsvarende saker der menn ble dømt til å betale begges leiermålsbøter, og dette har vært tolket som at mannen fremdeles ble holdt ansvarlig for kvinnens seksualitet, kan denne saken tolkes som at mannen må betale begges bøter fordi han brøt et ekteskapsløfte.

I sakfallsliste 1693-1695 ble flere menn idømt bøter på tre daler en mark og 12 skilling for ekte leiermål. I tillegg ble en kvinne dømt til å betale seks daler for løst leiermål. Mannen er navngitt, og har sverget seg fri ved ed og dømmes derfor ikke.³⁷² Det at mannen kunne gå skyldfri ved å sverge at ikke han hadde begått leiermål kan henge sammen med ubalansen i maktforholdet mellom menn og kvinner. Kvinner hadde ikke den samme muligheten til å gjøre dette. Samtidig er ikke dette nødvendigvis først og fremst en indikasjon på en ubalanse med tanke på kjønn og rettigheter. De fleste leiermålsaker ble innstevnet på bakgrunn av graviditet. Dette tilsier at det naturlig nok kun var mannen som kunne frasi seg foreldreskapet til barnet. Deretter er det flere saker vedrørende ekte leiermål der mennene ble idømt bøter på to daler og en mark, altså det som var vanlig i rettspraksis.

I sakfallsliste 1696-1697 er det kun to kvinner som idømmes standardbøter på seks daler for løst leiermål.³⁷³ Det at det kun var kvinner som ble dømt i denne sakfallslisten bekrefter tendensen i rettspraksis der kvinner gikk fra å ikke bli dømt for leiermål på begynnelsen av 1600-tallet til å hovedsakelig være den dømte part ved løst leiermål etter 1650.

I sakfallsliste 1700 er det flere menn og kvinner som ble idømt standardbøtene for løst leiermål. I tillegg var det en mann som ble idømt en bot på 24 daler for å ha begått tre løse leiermål.³⁷⁴ Dette tyder på at menn måtte begå flere leiermål enn kvinner for å bli tildømt kroppsstraff. Det var en kvinne i dette materialet i 1659-1661 som ble dømt til kakstryking for tredje gangs løst leiermål.³⁷⁵

---

³⁷¹ FR 1691-1692, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁷² FR 1693-1695, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁷³ FR 1696-1697, Nedenes amt, sakfallslisten.

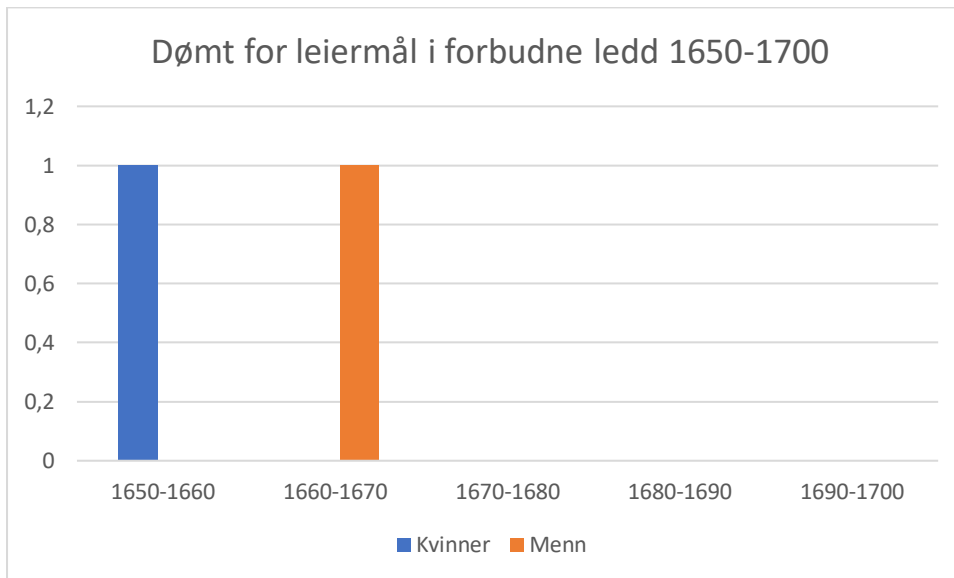
³⁷⁴ FR 1700, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁷⁵ LR 1659-1661, Nedenes len, utgiftsdelen.

4.1.1. Leiermål i forbudne ledd

Leiermål i forbudne ledd var samleie med slektninger, også besvogrede, som staten anså som nære. Fra 1615 var straffen for leiermål i forbudne ledd formuetap og landsforvisning.³⁷⁶

Sødal har påpekt at straffen vanligvis ikke ble landsforvisning før etter 1650.³⁷⁷

Tabell.7: Antall dømte for leiermål i forbudne ledd 1650-1700

I sakfallsliste 1654-1658 ble kvinne idømt en bot på 13 daler for leiermål i forbudne ledd. Hvilket slektsledd vedkommende var i omtales ikke. Det var kvinnens bror som betalte boten.³⁷⁸ Denne saken viser samme tendens som mange av sakene vedrørende løst leiermål, der kvinnen dømmes, men det er en mann som holdes ansvarlig for kvinnens seksualitet.

I sakfallsliste 1664-1666 ble en mann idømt en bot på 22 daler for leiermål i forbudne ledd med sitt, ikke navngitte, søskenbarn.³⁷⁹ Det at mannen ble tildømt en betraktelig større bot enn kvinnen i den foregående saken viser større betalingsevne da straffen skulle være formuetap.³⁸⁰ En sammenligning av disse to sakene kan indikere ulik betalingsevne mellom menn og kvinner. Derimot er dette et usikkert grunnlag for en slik påstand da det ikke vites om det i foregående saken dømmes på grunnlag av kvinnens eller brorens økonomi.

³⁷⁶ Sødal 2010: 48.

³⁷⁷ Sødal 2010: 48.

³⁷⁸ LR 1654-1658, Nedenes len, sakfallslisten.

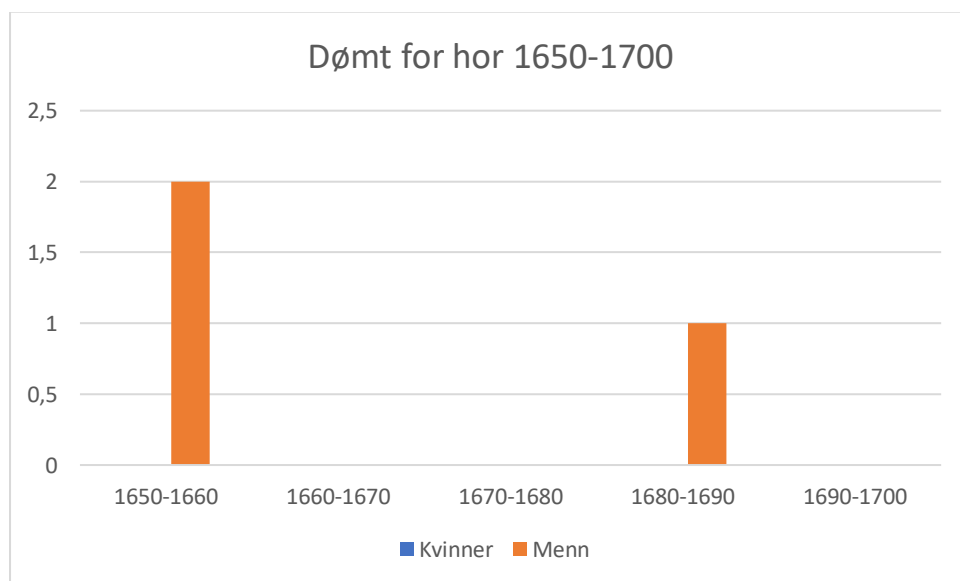
³⁷⁹ FR 1664-1666, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁸⁰ Sødal 2010: 48.

Det at det kun foreligger to saker vedrørende leiermål i forbudne ledd i perioden 1650-1700 gir et svært lite kildegrunnlag å drøfte videre på. Det eneste jeg vil påpeke er at ingen av disse tilfellene førte til landsforvisning, slik Sødal påpekte var vanlig etter 1650.³⁸¹ De to ovennevnte sakene kan ikke indikere noen utvikling eller særlige tendenser i rettspraksis på dette lovområdet.

4.3. Hor

Hor ble ansett som et særdeles alvorlig lovbrudd da det brøt med den hellige ektepakten. I henhold til NL av 1687 ble straffen for hor ytterligere skjerpet.³⁸² Hvordan dette fikk utslag i rettspraksis vises i liten grad da det kun er en horsak etter at denne loven ble innført.

Tabell.8: Antall dømte for hor 1650-1700

I sakfallsliste 1652-1655 er det en horsak der en mann, nevnt ved navn, er dømt for hor med en kvinne som kun omtales som «løs».³⁸³ Det var mannen som var gift. Han ble idømt en bot på 54 riksdaler. Kvinnen er ikke nevnt ved navn.³⁸⁴ I de fleste horsakene i perioden 1600-

³⁸¹ Sødal 2010: 48.

³⁸² Sødal 2010: 46.

³⁸³ LR 1652-1655, Nedenes len, sakfallslisten.

³⁸⁴ LR 1652-1655, Nedenes len, sakfallslisten.

1700 blir sjeldent den «andre personen», det vil si den personen som ikke ble dømt, nevnt ved navn. Dersom en kvinne ble dømt var det som regel kun hun som ble navngitt eller motsatt.

I sakfallsliste 1670-1671 ble en gift mann tildømt 18 daler for hor med et «løst kvinnfolk» som ikke er navngitt.³⁸⁵ Dersom en kvinne var omtalt som «løs» ble hun sjeldent nevnt ved navn. Er dette for å skåne et såkalt «løst kvinnfolk» fra å bli offentliggjort i bøtelistene? Eller er det fordi hun var æreløs og derfor ikke verdt å nevne navnet på?

I sakfallslisten 1687-1689 ble en gift mann dømt til å betale «ald hans Løsøere» for hor med en ugift kvinne.³⁸⁶ Dette er den eneste saken vedrørende hor i Nedenes på 1600-tallet der det spesifiseres at mannen betaler hele sin formue. Det dømmes her i samsvar med NL av 1687 der straffen for første gangs hor var formuetap.³⁸⁷ Dette kan tyde på at den nye lovgivningen fort ble implementert i rettspraksis, men det er vanskelig å vise ut ifra kun en sak.

4.4. Administrativ innskjerping av straffeforfølgelse

I siste halvdel av 1600-tallet, spesielt etter eneveldets innføring i 1660, ble det økt press på kravet om å begrunne politiske og administrative beslutninger med lover og rettsprinsipper.³⁸⁸ I tillegg ble det skjerpet kontroll over embetsverket fra kongen. Fogden var datidens påtalemyndighet, og fra 1662 var han ansvarlig for innkassering av bøter og å levere regnskapet direkte til Skattekammerkollegiet.³⁸⁹ I 1684 og 1690 ble prinsippene om at saksbehandling, rettsavgjørelser og vedtak måtte grunnes på lover, regler og prosedyrer forsterket av Kammerrettsordningene.³⁹⁰ I tillegg økte Rentekammeret sin kontroll over fogden og oppsyn over hans innkreving av bøter fra 1690 og instruerte han om å følge loven bokstavelig samt bruke lovpålagte kroppsstraffer.³⁹¹

---

³⁸⁵ FR 1670-1671, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁸⁶ FR 1687-1689, Nedenes amt, sakfallslisten.

³⁸⁷ NL av 1687, 6-13-14.

³⁸⁸ Dørum 2022: 49.

³⁸⁹ Dørum 2022: 50 & Telste 1993: 36.

³⁹⁰ Dørum 2022: 50.

³⁹¹ Telste 1993: 49 & 226.

Det var med andre ord en økende grad av instruksjoner fra kongen og embetsverket til embetsmennene, noe som i større grad forpliktet dem til lovverket. Dette kan være en forklaring på hvorfor lovverket fikk større gjennomslag i rettspraksis og endret denne i tiden etter de angitte instruksjonene. Det økte antallet dømte for ekte leiermål og kvinner som blir dømt for løst leiermål fra 1680 betyr ikke nødvendigvis at flere begikk disse lovbruddene, men det kan tyde på at instruksene og innskjerpet kontroll over embetsmennene gjorde at straffeforfølgelsen økte og at flere ble dømt i henhold til lovverket, selv om dette fremdeles var i strid med bygdenormene.

4.5. «Løsaktige» kvinner og uskyldige soldater

I den andre halvdel av 1600-tallet forelå ingen beskyldningssaker for løst leiermål. På bakgrunn av dette vil jeg i det følgende delkapitlet diskutere formuleringene i leiermålssakene sett i et kjønnsperspektiv.

I sakfallslistene er vanligvis mennene omtalt ved fullt navn og kvinnene, ved løst leiermål, omtalt som «et kvinnfolk» uten å navngis. Betegnelsen «beligget» blir ofte brukt istedenfor leiermål og indikerer hvem som ble ansett som den aktive parten i forbrytelsen. Kvinner ble ofte enten omtalt som «et kvinnfolk», «søster», «hustru», «skjøge», «løst kvinnfolk» eller lignende. Omtalelsen av kvinner virker til å ha hatt stor innvirkning på størrelsen på bøtene. Jo mer negativ omtale av kvinnen, jo lavere bot for mannen. Det står ikke noe i loven som tilsier at en mann som hadde begått leiermål var «et dårligere gifte» eller ble omtalt som beryktet.

Eneste beskrivelse som foreligger av menn i mitt materiale er at de kan omtales som «mindre menn» dersom de har begått hor. Analysen av menns omdømme vil i stor grad basere seg på fraværet av beskrivende ord i sakfallslistene. Menns straff ble vurdert ut ifra kvinnens ære/verdi. Menn fikk høyere bøter for en jomfru enn en tidligere «beligget» kvinne. Det virker ikke til å være det samme for menn da jeg ikke har sett noen formuleringer om at menn har begått leiermål tidligere og kvinner som får lavere bøter på bakgrunn av det. Likevel ble menn straffet hardere dersom de begikk gjentatte løse leiermål, da spesifiserer loven at de skulle straffes som jomfrukrenker. Men det var kun dersom de gjentatte ganger begikk

leiermål med «uberyktete møyer eller enker» at de skulle straffes på livet eller ved annen form for høyeste straff.³⁹² Dette viser æres betydning i seksualsaker. Ære avgjorde rett og slett hvor alvorlig den samme kriminelle handlinger var. Leiermål med en ærbar kvinne var ansett som mer alvorlig enn leiermål med en kvinne som ikke var ærbar. Straffen var lavere dersom kvinnes ære allerede var «besudlet».

Både menn og kvinner skulle straffes hardere ved gjentatte leiermål. I henhold til loven skulle kvinner som begikk løst leiermål tre ganger kakstrykes.³⁹³ Det står ikke det tilsvarende for menn, noe som indikerer at samfunnet slo hardere ned på kvinners utenomekteskapelige samleie. Viktigheten av kvinners ære og dens tilknytning til seksualitet vises ved lovpresiseringen om at kvinners ekteskapsmuligheter ble «forspilt» ved leiermål. Funnene mine er i overensstemmelse med loven. Det står om en kvinne og to menn som ble dømt for tredje gangs løst leiermål. Mennene fikk bøter på henholdsvis to og 24 daler, mens kvinnen ble kakstrøket. Med andre ord ble kvinnen straffet hardere.

I en del saker står det at en mann har beligget en kvinne som «tilforende haffde vered beligget». Dette betyr at kvinnene hadde hatt samleie tidligere. I slike tilfeller ble bøtene lavere. Dette er en tydelig indikasjon på at det ble ansett som mer alvorlig å «beligge» en jomfru. Grunnen kan være at en kvinne som allerede hadde begått leiermål ikke fikk like store samfunnsmessige konsekvenser av å bli «beligget» som en jomfru. Dersom dyden allerede var mistet var ekteskapsutsiktene svært dårlige.

Fra 1671 ble soldater som nevnt fritatt for sivil straff for løst leiermål. Begrunnelsen var at soldater ikke hadde råd til å betale de store bøtene.³⁹⁴ Motivet for stat og militære myndigheter var å gjøre soldatyrket mer attraktivt for unge menn. I 1696 ble fritaket innskrenket til å bare gjelde soldatenes første leiermål.³⁹⁵ Soldaters fritak for sivil straff ved løst leiermål er en av hovedgrunnene til at kvinner går fra å være ustraffet i leiermålssaker på begynnelsen av 1600-tallet, til å komme inn i bøtelistene rundt midten av 1600-tallet, for så å

---

³⁹² NL av 1687, 6-13-8.

³⁹³ NL av 1687, 6-13-9.

³⁹⁴ Telste 1993: 64.

³⁹⁵ Kirkeby 2002: 412-413.

så gå over til å hovedsakelig være bøtebetaleren mot slutten av 1600-tallet. Soldater var ofte rundt 10 år i militæret, som gjorde at en stor del av den mannlige befolkningen ble fritatt for løst leiermål etter 1671.³⁹⁶ Det er interessant å reflektere rundt hvorfor lovbestemmelsen vedrørende soldaters fritak for løst leiermål i 1671 slo fortere inn i rettspraksis. Vi har sett at det tok lang tid før kvinner ble bøtebetalere fordi det var i strid med folkets normer. Det tok rundt 30 år før rettspraksis kom til å samsvare med lovgivningen vedrørende løst leiermål. Derimot tok det svært kort tid fra benådingsbrevet i 1671 til det hovedsakelig dømmes etter det i rettspraksis. Dette skyldes trolig en innskjerping av kontroll over embetsmenn og instruksjoner om å dømme etter loven, samtidig som staten ønsket å styrke det norske militæret ved å gjøre det attraktivt å være soldat. Denne forordningen tjente klare politiske mål.

Det at kvinner hovedsakelig ble bøtebetalere etter benådingsbrevet i 1671, førte til kvinner gradvis ble ansett som den rettslig ansvarlige part i seksuallovbrudd.³⁹⁷ Løyland forklarer utviklingen av flere straffede kvinner i leiermålssaker som et uttrykk for å gjøre kvinner personlig ansvarlige i større grad enn tidligere. I tillegg peker Løyland på at den nye og strengere seksuallovgivningen sprang ut av en siviliseringsprosess der staten ville styrke familielivet i samsvar med luthersk-evangelisk tro, og disiplinere enkeltpersoner. Dette betydde også en kamp mot bygdenormer.³⁹⁸ I Løylands undersøkelse var kvinner ikke en stor del av kriminalitetsstatistikken på Agder på 1600-tallet, men de ble i større grad bøtelagt i siste halvdel, hovedsakelig på bakgrunn av seksuallivet sitt.³⁹⁹ I mitt materiale er ikke sakfallslistene fra det meste av 70-årene tilgjengelig, men i både 80- og 90-årene er det en overvekt av kvinner som ble dømt for løst leiermål.

NL av 1687 la fremdeles opp til å beskytte «dannemenns» døtre og «ærlige» kvinner.⁴⁰⁰ Gjennom en forskjellsbehandling av «uberyktede» og «beryktede» kvinner viser lover hvilken vekt som ble lagt på godt rykte. Kvinnens rykte fikk til og med konsekvenser for straffen til mannen. Dette kan vise til normer tilknyttet kvinners omdømme som sannsynligvis hadde så stor betydning at de stadig kom til uttrykk i lovgivningen.³⁶⁹ Om dette viser et ønske fra

---

³⁹⁶ Sandvik 2020: 197.

³⁹⁷ Sogner 2000 et. al.: 174.

³⁹⁸ Løyland 1992: 128.

³⁹⁹ Løyland 1992: 136.

⁴⁰⁰ NL av 1687, 6-134.

statens side om å tilpasse seg de folkelige normene ved å implementere de i loven eller om dette bare samsvarte med maktstatens syn på dette området vites ikke. Dette har ikke å gjøre med religion og det kan dermed være at dette området ikke var like preget av endring. Både før og etter reformasjonen var kvinnens rykte nært tilknyttet seksualitet og hennes rettigheter ved seksuelle krenkelser eller begåtte lovbrudd.

Silje Lykkedrang har i sine undersøkelser av kvinnes rettslige og sosiale handleevne i Høvåg og Vestre Moland på 1700-tallet kommet frem til at kvinner hadde en svakere stilling enn menn når det gjaldt føretekenskapelige relasjoner.⁴⁰¹ Kvinnen hadde stor sjanse for å tape ære i leiermålssaker, samt minske mulighetene for ekteskap. Ansvaret for leiermålet ble i stor grad tillagt kvinnen.⁴⁰²

4.6. Ny rettspraksis og gamle bygdenormer

Mine funn viser at flere menn enn kvinner ble dømt for løst leiermål i perioden 1650-1670, mens flere kvinner enn menn ble dømt for løst leiermål mellom 1680-1700. Dette kan forklares med at soldater fikk fritak for sivil straff, og at de nye rettsnormene ble satt ut i livet. En ny rettspraksis tok form. Mine funn avdekker samme utviklingsmønster i Nedenes som Telste finner i sin undersøkelse av Ringerricke og Hallingdal.⁴⁰³ Men utviklingen skjer 20 år tidligere i Nedenes. Funnene mine samsvarer med det Sandvik og Sogner et. al. viser at i flere norske regioner ble kvinner bøtelagt for løst leiermål etter 1650, og kvinner ble i økende grad bøtelagt oftere enn menn for løst leiermål.⁴⁰⁴ Sandvik påpeker også at kvinner utgjorde flertallet av dem som ble dømt for løst leiermål etter 1671, da benådingsbrevet som fritok soldater fra sivil straff ble innført.⁴⁰⁵

Flertallet av seksuallovbruddene i Nedenes i siste halvdel av 1600-tallet var ekte leiermål, og tallet på løst leiermål gikk opp mot slutten av denne perioden. Denne utviklingen avspeiler både at kvinner oftere ble dømt for løst leiermål og at praksisen med å starte samlivet før

---

⁴⁰¹ Lykkedrang, 2020.

⁴⁰² Lykkedrang 2020: 87.

⁴⁰³ Telste 1993: 90.

⁴⁰⁴ Sandvik 2020: 193. Sogner, S. et al., 2000: 174.

⁴⁰⁵ Sandvik 2020: 194.

vielsen, i forbindelse med festerøl og trolovelsen, ble ført videre. Her aner vi både en rettspraksis som var i samsvar med forordningen av 1617, og en vellykket motstand fra lokalsamfunn mot den nye forståelsen av ekteskapsinstitusjonen som staten søkte å innføre. De lokale myndighetene måtte avfinne seg med hevdvunne lokale folkelige praksiser som sanksjonerte ekteskap ved private avtaler, og som betydde at vielsen enten var unødvendig eller bare en bekreftende rettslig tilleggshandling. Telste tolker funnene i sin undersøkelse av Ringerike og Hallingdal som at i perioden 1652-1710 godtar øvrigheten at det seksuelle forholdet begynte ved privat avtale av ekteskapet ved trolovelse, som også hadde lokaloffentlig medvirkning, altså før vielsen. I siste halvdel av 1600-tallet er det færre løse leiermålssaker enn i første. Dette kunne tyde på at strengere lovgivning og rettsforfølgelse i slike saker førte til at de unge i noen utstrekning unngikk å bli tatt for løse forbindelser, som ikke var ment eller planlagt å føre til ekteskap. Imidlertid kom tallet på bøtelagte personer for løst leiermål i 1680-årene til å øke, der kvinnene dominerte som straffedømte. Dette har trolig sammenheng med at soldater fikk fritak for straff for første gangs leiermål. Men i 1690 falt antallet slike saker i lensregnskaper igjen.

Flere kvinner enn menn ble straffet korporlig, og dette hadde sammenheng med at forordningen av 1617 foreskrev kakstryking om menn og kvinner ikke greide å betale bøter. Mennene hadde generelt sett bedre betalingsevne enn kvinner mellom 1650 og 1700. Dette er grunnen til at kvinner oftere fikk kroppsstraff. Samtidig påpeker Telste at kvinner ofte slapp straff fordi barnefaren måtte betale både hans og hennes bot.⁴⁰⁶ Telste anser dette som praktisk begrunnet fra statens side, for å få inn mest mulig av pengene for bøtene. En annen måte å tolke dette på er å se det i sammenheng med sakene som gjaldt møykrenking. Tankegangen var at dersom kvinnen hadde et godt rykte og mannen ikke ville gifte seg med henne etter samleie, så kunne han bli dømt til å betale hennes «hjemgift», slik at hun ble sikret ekteskap med en annen mann og ikke forble en økonomisk belastning for familien.⁴⁰⁷ I 1650-årene er flere menn dømt til å betale bøter for løst leiermål for seg og kvinnen. Poenget med at kvinner også skulle dømmes var at de skulle stilles til ansvar for usømmelighet og syndig adferd som samleie før ekteskap var. Det at mennene i flere tilfeller endte opp med å betale

---

⁴⁰⁶ Telste 1991: 258f.

⁴⁰⁷ Telste 1991: 259f.

begges bøter, kan handle om betalingsevne. Det kan også tolkes som at bygdenormene, som gikk ut på at mannen var den ansvarlige part, hang igjen.

5. Brudd og kontinuitet i seksualsaker i Nedenes på 1600-tallet

Min undersøkelse av seksualnormer og rettspraksis i Nedenes på 1600-tallet viser både kontinuitet og brudd. Rettspraksisen ble etter hvert endret på avgjørende måter, samtidig som bygdenormene rundt ekteskap og samliv besto. Når få ble dømt for blodskam og sodomi, og tallmaterialet er lite, faller disse sakskategoriene ut av de store drøftingene i oppgaven min. Hovedfokuset har vært på de vanligste leiermålsakene.

Anvender vi interaksjonsperspektivet og maktstatsperspektivet, betyr det at staten både lempet på kravene og tilpasset seg normer i lokalsamfunnene, og søkte å innføre en ny rettskultur og et nytt straffesyn. Rettsliggjøring og kriminalisering skulle i denne sammenheng komme til uttrykk ved at også kvinner ble straffet for samleie før ekteskap, og at straffene for ulike seksuallovbrudd ble skjerpet. Den viktigste rettsendringen var at den privatrettslige praksisen ble søkt visket bort til fordel for en ren offentlig straffeprosess. Men kriminalisering og rettsliggjøring møtte motstand. Gravide bruder fortsatte å uttrykke og symbolisere kvinnelighet, fruktbarhet, kjærlighet mellom mann og kvinne og det funksjonelle og praktiske i det gamle samfunnet. Trolovelsen og festerølet overlevde som en viktig privatrettslig legitimering av ekteskapet, mens kirkelig vigsel uttrykte først og fremst en stadfestelse av et ekteskap som alt var inngått. Mine funn krysser dermed både forhandlingsstaten og maktstaten og viser rommet for og begrensningene i det som framstår som et statlig styringsprogram i mange europeiske land på 1600-tallet: kriminalisering og rettsliggjøring.

Mye av omdreiningspunktet for analysen min har vært forordningen av 1617, som bestemte at også kvinner skulle gjøres straffeansvarlig for løst leiermål, det vil si løse og løsaktige forbindelser mellom mann og kvinne som ikke førte til ekteskap. Derfor har mye av oppmerksomheten vært rettet mot løst leiermål og ekte leiermål - det vil si gifte personer som hadde fått barn for tidlig i forhold til tidspunkt for vielsen. Før 1650 er det bare menn som blir dømt for løst leiermål, med unntak av fire kvinner i tidsrommet 1619-1629 og fem kvinner i 1640-årene. Dette viser at myndighetene i korte perioder og i et begrenset antall saker søkte å etterleve forordningen av 1617. I hovedsak måtte myndighetene likevel oppgi å gjennomføre intensjonen bak 1617-forordningen fram til 1650. Noe helt annet er at den nye

lovgivningen som regulerte blodskam og forbudne ledd, førte til fire henrettelser i perioden 1626-27, og en landsforvisning 1616-18. Her aner vi den mest grufulle effekten av den nye straffelovgivningen og synet på lovbrudd på 1600-tallet.

Imidlertid kom fogd og sorenskriver i årene etter 1617 til å sørge for at bøtesatsene ble høynet i samsvar med forordningen. I noen tilfeller ser vi at mannen måtte betale hele boten - altså 18 riksdaler, mens i de fleste tilfeller 12 riksdaler, og noen ganger lavere satser. Det at mannen endte opp med å betale hele boten, vitner likevel om at den folkelige praksisen holdt stand. Dette betydde at lokalsamfunn oppfattet at trolovelse og festerølet skulle være den viktigste rettskonstituerende handling for lovlig samliv og ekteskap, og i noen tilfeller den egentlige. Det vil si at ekteskapet var en avtale mellom to familier, ofte med lokaloffentlig medvirkning. Dette betydde at bygdas gode menn deltok, vitnet og garanterte rundt ølbollene. Vi står altså overfor motstandsdyktige folkelige ritualer og utbredte rettsoppfatninger med tradisjoner flere hundre år tilbake i tid. Det at menn ble dømt for møykrenking, indikerer også at lokale myndigheter aksepterte normen om at et samleie var å anse som en rettsbindende avtale om ekteskap på 1600-tallet.

Skjedde det en rettsliggjøring og kriminalisering av kvinner etter 1650? Svaret er ja. Det ble mer og mer vanlig at kvinner og menn betalte hver sin del av bøtene, 12 riksdaler for menn og 6 riksdaler for kvinner. Dette innebærer at man oppfattet kvinner i større grad enn tidligere som egne rettssubjekter som måtte stå til ansvar for lovbrudd. Rettsliggjøring kom også til syne i at fogdene oftere kom til å benevne kvinner med fullt navn, og ikke som døtre, tjenestepiker, skjøger, kvinnfolk, løsaktige osv. Et enda sterkere uttrykk for denne trenden finner vi i fogderegnskapene etter 1680 når tallet på kvinner som ble dømt for løst leiermål økte, mens tilsvarende tall for menn gikk ned. Det at kvinner kom i flertall blant de bøtelagte for løst leiermål, var en direkte virkning av forordningen av 1671 som søkte å frita menn for løst leiermål, ut fra behovet for å gjøre soldattjenesten mer attraktiv i en tid da Danmark-Norge rustet opp militærvesenet i oppgjøret med Sverige.

Denne utviklingen utfordret det patriarkalske systemet der logikken var at menn skulle forvalte og beskytte kvinners ære, og kvinners ære var en del av menns ære. Denne

rettsendringen må ikke overdrives. Lensregnskapene på 1500- og tidlig 1600-tallet fra hele landet demonstrerer at kvinner individuelt ble gjort ansvarlige for bøter og andre straffer for hor og gjentatte leiermål. Derimot kom de sosiale konsekvensene av 1617-forordningen til å ramme kvinner. Fattige kvinner med dårlig rykte og lav status måtte i økende grad svare med bøter, eller om de ikke evnet det, bli straffet med kakstryking. I Nedenes har jeg imidlertid bare funnet en kvinne som ble dømt til kakstryking. Dette dreide seg som en kvinne som ble kakstrøket etter tredje gangs leiermål. Det er påfallende at to menn som ble dømt for det samme forholdet, slapp unna med bøter. Løsningen for fogd og sorenskriver har likevel i de fleste tilfeller vært å redusere bøter i stedet for å ty til korporlige straffer. Også menn med sviktende betalingsevne har fått reduksjon i bøkene. Med andre ord har pragmatisme og praktiske løsninger preget den tilnærmingen som de lokale myndighetene har anvendt overfor lovbrytere.

Mens rettspraksisen i første del av 1600-tallet var sterkt preget av kontinuitet, er den siste del av 1600-tallet altså en periode der lovendringer slo gjennom i rettspraksis. Det betyr at interaksjon som tilnærming formidlet av en forhandlingsstat fikk størst betydning i anvendelsen av forordningen av 1617 før 1650, mens maktstatens prinsipper fikk gjennomslag i så måte etter 1650. Særlig betydning hadde det at sentralmakten etter 1670 søkte å instruere fogdene langt mer enn tidligere i å etterleve lover, forordninger og befalinger fra København. Forordningen fra 1671 som fritok soldater for løst leiermål, førte til at kvinner ble mer og mer dominerende i gruppen av bøketalere i saker som kvalifiserte til løst leiermål, før 1690-årene innvarslet en nedgang også for denne sakskategorien i fogderegnskapene.

Imidlertid måtte myndighetene renonsere på kravene også etter 1650. Det at mange kvinner ble dømt for løst leiermål og mange menn for ekte leiermål, særlig i 1680-årene, bærer bud om at trolovelse og festerølet fortsatte å være det viktigste rettsgrunnlaget for et ekteskap. Dette har som alt nevnt funksjonelle forklaringer. Slik som Sølvi Sogner har påpekt, var det viktig for paret og familiene å få bekreftet at kvinnen var i stand til å få barn og at det var kjærlighet mellom mannen og kvinnen. Evnen til å sette barn til verden utgjorde en essensiell kvinnelig egenskap og dette definerte kvinners status og posisjon. Gravitet ga altså status for kvinner i faste og trygge forhold. Det forklarer hvorfor så mange kvinner med

bulende mager, sammen med sin kommende ektemann, møtte for presten for å bli viet. Kirkebøkene fra 1700-tallet for områder som Ullensaker, Nesodden, Bø i Telemark, Sandsvær og Rendalen viser at mellom 39 og 52 prosent av brudene var gravide.⁴⁰⁸

Hva betydde den seige og stabile folkekulturen for kvinners posisjon og status? Man kan si at menns kontroll over kvinners seksualitet vedvarte inn i 1700- og 1800-tallet når det privatrettslige ekteskapsinngåelsen og de ulike gavene og transaksjonene mellom familiene understreket det ansvaret og myndigheten som mannen hadde overfor sin kone. Morgengave, benkegave og festegave overlevde som skikk og bruk i norske bygder fram til midten av 1800-tallet, og var, som Herleik Baklid skriver, en understrekning av patriarkalske strukturer.⁴⁰⁹ Gavene skulle blant annet gi kvinnen et økonomisk grunnlag eller styrke hennes økonomiske grunnlag dersom mannen skulle falle fra. Her var forutsetningen at kvinnen var umyndig og at mannen skulle forvalte ekteparets økonomi. Samtidig har Hilde Sandvik kartlagt med rike funn at kvinner på 1600- og 1700-tallet med hell gjorde krav på en viss rettslig handleevne, og embetsmenn lot dem også ha et visst handlingsrom. Paradoksalt nok kom rettsliggjøring og kriminaliseringen av kvinner i 1617 nettopp til å styrke kvinner som rettssubjekt og tildele dem selvstendig straffeansvar, og følgelig bidra til å gi dem økt rettslig handleevne. Dette føyer seg inn i et større mønster. Det at kvinner møtte på tinget uten verger, vitnet på lik linje med menn, eller kunne foreta økonomiske transaksjoner som motparter til menn, slik ikke minst Sandvik har påvist, er uttrykk for samme tendenser – nemlig at kvinner i perioder fikk utvidet rettslig og sosial handleevne. Dette skjedde til tross for en teokratisk og autoritær stat på 1600- og 1700-tallet som søkte å fremme husbondsmakt og kvinners underordning under mannen.⁴¹⁰

---

⁴⁰⁸ Sogner 1996: 211.

⁴⁰⁹ Baklid, 2015.

⁴¹⁰ Sandvik, 2002.

Primærkildeliste

Utrykte kilder:

Lensregnskaper for Nedenes len 1601-1663. Hentet fra Digitalarkivet:

https://media.digitalarkivet.no/db/browse?counties%5B%5D=09&start_year=1600&end_year=1700&text=

Fogderegnskaper for Nedenes amt 1664-1700. Hentet fra Digitalarkivet:

https://media.digitalarkivet.no/db/browse?counties%5B%5D=09&start_year=1600&end_year=1700&text=

Trykte kilder:

Diplomatarium Norvegicum bd. XIII, nr. 728, med oversettelse i Røsstad, Rune (1999), Mellomalderbrev som kjelder i historieundervisninga. Skriftserien nr. 53, Høgskolen i Agder, Kristiansand, s. 19.

Hallager & Brandt. (1855). *Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog af 1604*. (utgiver). Feilberg & Landmark.

Kong Christian den 4. (1617). Forordning om Løszactighed: Kiøbenhaffn den 12. Octobris Anno 1617. København. Hentet fra NTNU Universitetsbibliotek. URL:

<https://ntnu.tind.io/record/328303#?c=0&m=0&s=0&cv=0&r=0&xywh=-1357%2C235%2C6172%2C4656>

Meilænder, O. (1883). *Kong Christian den femtes Norske Lovbog af 15de April 1687*.(utgiver). Mallings Boghandels Forlag.

Selbjerg, K. (2013). *Eldre norske rettskilder – en oversikt*. Det juridiske fakultetsbiblioteks skriftserie. (Utg. 20). Oslo: Det juridiske fakultetsbibliotek, Universitetet i Oslo.

Litteraturliste

- Amundsen, A. B. (Red.). (2005). *Norges religionshistorie*. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Baklid, H. (2015). «*Hundrede Daler, Hest og Sadel [. . .]*». *En eksplorativ studie av feste-, benke- og Morgengaveskikken i et kontinuitetsperspektiv* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Blichner, L. C. Molander, A. *What is juridification?* Revidert utgave av en artikkel presentert på ARENA forskningsseminar, 16.11.2004.
- Blom, G. A. (1991). Loven og livet: Holdninger til kvinner i senmiddelalder og i tidlig nyere tid, belyst gjennom rettsdokumenter. *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 104(5), 543-569. DOI: <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-3096-1991-05-01>
- Dørum, K. (2022). Statsutvikling nedenfra i Norge ca. 1500-1815. I F. Meyer (Red.). *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500-2020* (Kap. 2, s. 41-78). Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.180.ch2>
- Green, A. Troup, K. (2016). *The houses of history*. (2. ed.). Great Britain: Manchester University Press.
- Hagemann, G. et. al. (2020). *Innledning*. Blom, I. Sogner, S. (red). *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 13-25 (3. utg). Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Holmboe, T. (1961). «Højesterett og strafferetten», i Bagge, P., Frost, J. L. og Hjelje, B. (Red.), *Højesterett 1661-1961*. København.
- Imsen, S. (1995). *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2: Lydriketiden*. Trondheim: Historisk institutt.
- Ingram, M. (2017). *Carnal Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lykkedrang, S. K. (2020) *Underordnet og likeverdig?: En undersøkelse av kvinners rettslige og sosiale handleevne i Høvåg og Vestre Moland i Nedenes amt, på 1700-tallet*. Kristiansand: University of Agder.
- Kakstryking. (2019, 28.02). I *Store Norske Leksikon*. URL: <https://snl.no/kakstrykning>
- Karras, R. M. (1996). *Common Women: Prostitution and Sexuality in Medieval England*. New York and Oxford: Oxford University Press.

- Kjeldstadli, K. (2013). *Fortida er ikke hva den en gang var*. (2. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Kirkeby, B. (2002). Soldater og leiermål på 1600-tallet. *Historisk tidsskrift*, Vol. 81, Utg. 2-3, 490-420. DOI: <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2002-02-03-12>
- Nedkvitne, A. (2011). *Ære lov og religion i Norge gjennom tusen år*. Oslo: Spartacus Forlag AS.
- Netterstrøm, J. B. (2017). “Criminalization of Homicide in Early Modern Denmark (16th – 17th Centuries)”. *Scandinavian Journal of History* 42 (4), 459 – 475.
- Næss, H. E. (1981). *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*. URL: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016061508041
- Næss, H. E. (2014). *Fiat Justitia. Lagmennene i Norge 1607–1797*. (Riksarkivaren skriftserie 42). Oslo: Riksarkivet.
- Philipp Melanchton. (2023, 02.01). I *Store Norske Leksikon*. URL: https://snl.no/Philipp_Melanchthon
- Rian, Ø. (2005). *Den nye begynnelsen: 1520-1660*. Oslo: Aschehoug.
- Rian, Ø. (1984). *Grevskapene opprettes: Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Riisøy, A. I. (2009). *Sexuality, Law and Legal Practice and the Reformation in Norway*. Leiden: Brill.
- Risa, Lisabeth. (1974). *Geistlege og verdslege sansjonar mot ugifte mødre: Ei gransking av lov og rettspraksis i sedelegheitsaker, bygd på rettsmateriale frå Stavanger amt 1721- 1741*. Masteroppgave i historie. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Sandmo, E. (1999). *Voldssamfunnets undergang*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sandvik, H. (2020). Tidlig moderne tid i Norge: 1500–1800. Blom, I. Sogner, S. (red). *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 147-211. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Sandvik, H. (2002). *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinners myndighet i 1888*. Oslo: Unipub forlag.
- Sogner, S. (2000). Women in Court. Österberg, E. Sogner, S. (red.). *People meet the law*, s. 167-201. Oslo: Universitetsforlaget.

- Sogner, S. (1982). *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*. Forkortet opposisjonsinnlegg ved Hans Eyvind Næss' doktordisputas 20.06.1981. *Norveg* 25, s. 155-181.
- Sødal, T. (2018). *Høvåg: Gårds- og slekthistorie*. (bind 4). Oslo: Cappelen Damm Akademisk
- Sødal, T. (2010) *Til Skræk og Eksempel: Trolldom, dødsstraff og kriminalitet på Agder ca. 1550-1700*. (2. utg.). Kristiansand: Portal forlag.
- Teige, O. (2008). En unevnelig synd. *Historisk tidsskrift*, Vol. 99, Utg. 4, 266-285. URL: <file:///C:/Users/inger/Downloads/issn.1504-2944-2020-04-02.pdf>
- Telste, K. (1999a). *Brutte løfter: en kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700-1900*. Oslo: Unipub forlag.
- Telste, K. (1999b). Samliv før ekteskap i lys av norsk ekteskaps- og seksuallovgivning fra reformasjonen til omkring 1900. Melby, K. (red.) Pylkkänen, A. (red.) Rosenbeck, B. (red.), *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag* (s.149-176). Nordisk Ministerråd.
- Telste, K. (1993) *Mellom liv og lov: Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652 – 1710*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Telste, K. (1991). Artikkelens tittel. Grimnes, O. K. Hovstad, H. Sogner, S. Skeie, J. (Red.), *Historisk tidsskrift* (Vol. 2, s. 258-262). Oslo: Universitetsforlaget.
- Terjesen, H.M. (1994). *Blodskam og leiermål i forbudne ledd. En studie med utgangspunkt i kilder fra Rogaland i tidligperioden 1602–1659/1660*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Viken, Ø. L. I. (2010). *Frygte Gud og ære Kongen*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Ylikangas, H. Johansen, J. C. V. Johansson, K. Næss, H. E. (2000). Family State, and Patterns of Criminality: Major Tendencies in the Work of the Courts, 1550-1850. E. Österberg, S. Sogner, (Red), *People Meet the Law*. Universitetsforlaget.
- Österberg, E. Sandmo, E. (2000). Introduction. E. Österberg, S. Sogner, (Red), *People Meet the Law*. Universitetsforlaget.
- Øye, I. (2020). *Fra vikingtid til reformasjon: Kvinner, kjønn og samfunn*. Blom, I. Sogner, S. (red). *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 27-143. Oslo: Cappelen akademisk forlag.